

L' experiència de guerra. Una aproximació als nous estudis sobre la Guerra Civil espanyola

TREBALL DE FINAL DE GRAU

Grau en Història – Facultat de Lletres

Autor: Bernat Aicart Freixas

Tutor: Maximiliano Fuentes Codera

24 de juliol de 2022

ÍNDEX

1.	Introducció	3
2.	Historiografia de la Guerra Civil espanyola	6
2.1.	Els primers estudis trencadors	6
2.2.	L'evolució historiogràfica fins les síntesis més recents	8
3.	El camí cap a la Història de la guerra	12
3.1.	La Història de la guerra a Espanya	14
3.2.	L'experiència de guerra	16
4.	Nous temes d'estudi	22
4.1.	Violència i polítiques d'ocupació	24
4.2.	Composició dels contingents	28
4.3.	Mobilització voluntària i mobilització forçada	29
4.4.	Propaganda i adoctrinament	34
4.5.	Socialització de la guerra	37
4.6.	Desmobilització	40
4.7.	Guerra feixista i feixistització	42
5.	Conclusions.....	47
6.	Bibliografia.....	52

1. Introducció

Si ara pensem en algun conflicte bèl·lic que hagi esdevingut al llarg de la història, probablement el primer que li vingui al cap a qualsevol persona sigui el rei, cabdill, general, president o dictador de torn que va encapçalar cadascun dels bàndols combatents. Des de Ramsès II, Alexandre Magne, Juli Cèsar, Saladí, Carlemany o Genguis Khan, fins a Napoleó, Hitler, Stalin o, actualment, Putin i “la seva guerra” contra Ucraïna. El record que ha perdurat per la majoria de la gent ha estat el de solament una persona, però tots aquests personatges no haguessin aconseguit res sense els seus exèrcits: multitud de persones que combaten fins a la mort per aconseguir l’objectiu que el seu líder persegueix, hi estiguin d’acord o no.

Podríem pensar que recordar els noms, accions o experiències de cada combatent és una tasca que està fora de l’abast de, fins i tot, el millor historiador del món. D’aquesta manera, seria millor estudiar les decisions que pren el seu líder i que, en teoria, els seus combatents acatarien sense remordiments. Però sense anar més lluny de la realitat, i tenint en compte que, certament, és una tasca impossible fer un estudi sobre cadascun dels combatents d’un contingent, actualment existeix un corrent historiogràfic interessat en les motivacions, sentiments, opinions i, en definitiva, experiències dels combatents i excombatents durant els conflictes bèl·lics, per tal de saber-ne més sobre aquests esdeveniments. Els historiadors que segueixen aquest corrent l’han denominat Història de la guerra (encara que alguns ho coneixen per Nova Història Militar), i algunes de les aportacions més grans les han fet a partir dels estudis sobre l’experiència de guerra.

Sorgida a nivell internacional a finals de segle XX (tot i que es va anar construint al llarg d’aquest segle), la Història de la guerra a Espanya va arribar amb retard, a mitjans de la primera dècada del segle XXI, i ha perdurat fins avui en dia. Ho ha aconseguit gràcies als estudis de diversos investigadors i historiadors, la majoria d’ells joves, centrats en analitzar l’experiència de guerra dels combatents de diversos conflictes contemporanis com la Primera Guerra Mundial, la Guerra Civil espanyola o la Segona Guerra Mundial. La intenció d’aquests historiadors ha estat omplir els buits que la història militar havia deixat quant a l’estudi del soldat, centrant-se sempre en els moviments tàctics o els enfrontaments i les decisions militars. Per contra, la Història de la guerra valorarà els aspectes més socioculturals que afecten al soldat i que modifiquen les seves experiències

i, per tant, accions. Ho consideren així perquè parteixen de la base que el soldat és un agent protagonista del conflicte.

Degut a la recent aparició d'aquest corrent historiogràfic, sobretot pel que fa a la Guerra Civil espanyola i a Espanya en concret, el que es pretindrà en aquest treball serà mostrar les aportacions que han fet els historiadors de la guerra al conflicte de la Guerra Civil espanyola a partir dels estudis sobre l'experiència de guerra i mostrar també les diferències amb la historiografia tradicional. Un dels objectius principals que es planteja és analitzar els nous temes d'estudi d'aquests historiadors i alhora conèixer les noves perspectives i interpretacions que aporten a la historiografia sobre la Guerra Civil. D'altra banda, també és un objectiu del treball demostrar la importància d'analitzar els conflictes des de perspectives socioculturals, fet que, fins fa ben poques dècades, la historiografia no només de la Guerra Civil espanyola, sinó de qualsevol conflicte no havia tingut en compte. Per últim, aquest treball intentarà mostrar la complexitat del processos històrics i demostrar que s'ha d'analitzar i comprendre fora de la idea que tot és blanc o negre.

Tots aquests objectius ens serviren per a demostrar la hipòtesi que creu que els estudis sobre l'experiència de guerra han fet, en els últims anys, importants aportacions cap a la renovació historiogràfica de la Guerra Civil espanyola, com també cap a la major comprensió del conflicte. Aquestes noves aportacions contrastarien i suposarien un canvi important respecte als anteriors paradigmes historiogràfics, tan teòrics com pràctics, a l'hora d'estudiar el conflicte. Com a tal, els estudis sobre l'experiència de guerra, tot i no ser el corrent historiogràfic predominant, estarien fent-se un lloc en l'anàlisi del conflicte i, mica en mica, sobretot entre els historiadors joves, aniria guanyant pes.

Per a realitzar el treball i poder assolir els objectius proposats, s'estudiaran les obres dels principals autors que han elaborat estudis sobre l'experiència de guerra a Espanya i, en concret, de la Guerra Civil espanyola. Se n'analitzaran les obres de més envergadura, les quals aglutinen els estudis i aportacions fetes al llarg dels anys. Es farà una anàlisi textual i qualitativa de dites obres per arribar a extreure'n conclusions que ajudin a satisfer els objectius proposats.

En primer lloc, es farà una recopilació historiogràfica per contextualitzar el lector sobre quines han estat, des de 1975, les principals línies d'investigació sobre la Guerra Civil

espanyola, per posteriorment poder contrastar-les amb les que actualment estan predominant i, sobretot, amb els interessos dels estudis sobre l'experiència de guerra. Des dels treballs anglosaxons produïts per diversos hispanistes com Hugh Thomas, que comencen a penetrar a Espanya a partir de la mort de Franco; fins a les síntesis més recents, com la d'Enrique Moradiellos, passant per estudis concrets sobre algun aspecte de la guerra com la repressió, es farà aquesta recopilació historiogràfica. Tot i no comprendre tota la producció sobre la Guerra Civil espanyola, s'esmentaran els estudis que més interessin pel treball en qüestió.

A continuació, s'entrarà en més detall per exposar els antecedents historiogràfics dels estudis militars que han dut fins al que avui en dia anomenem Història de la guerra a nivell internacional i posteriorment a nivell espanyol. Finalment, el capítol acabarà amb l'evolució historiogràfica dels estudis sobre l'experiència de guerra pròpiament dits, en què s'exposaran les diverses publicacions dels autors que s'analitzaran al llarg del treball i s'explicarà la metodologia que utilitzen en els seus estudis.

Finalment, s'individualitzaran els temes més importants dels estudis de l'experiència de guerra tracten sobre la Guerra Civil espanyola, començant per la violència i polítiques d'ocupació, composició dels contingents, mobilització, propaganda i adoctrinament, socialització de la guerra, desmobilització i, finalment, la guerra feixista. Una per una s'exposaran quines han estat les principals aportacions dels estudis sobre l'experiència de guerra, sobretot centrant-se en les més innovadores i disruptives. La individualització dels temes, encara que entre ells estiguin molt relacionats, es farà per tal de poder aprofundir més en cadascun d'ells.

D'aquesta manera, es començarà la recopilació historiogràfica sobre la Guerra Civil espanyola que, lluny d'intentar citar i ressenyar tota la producció feta, es centrarà en les obres de més importància per a poder situar i entendre la Història de la guerra i els estudis sobre l'experiència de guerra que al capítol 3 es desenvoluparan.

2. Historiografia de la Guerra Civil espanyola

La Guerra Civil espanyola ha estat un conflicte extensament estudiat i treballat pels investigadors de diverses disciplines. Per una banda, suscita interès internacional per la intervenció estrangera d'algunes potències europees com Itàlia, Alemanya o la URSS, i la transcendència que ha pogut tenir això en el context europeu d'entreguerres, de feixistització i d'escalada armamentista. Per altra banda, marca un abans i després dins la pròpia societat espanyola, un moment de trencament de l'ordre preestablert i l'obertura d'una cicatriu de dolor i patiment que encara avui en dia perdura oberta per alguns. Aquesta importància tan nacional com internacional, ha fet que la Guerra Civil espanyola hagi estat subjecte a estudis d'arreu del món i, òbviament, aquests han anat canviant els seus àmbits de recerca en la mesura que les tendències historiogràfiques evolucionaven a cada país. Alhora, la historiografia internacional ha influenciat els professionals i estudiosos espanyols.

Degut a la gran quantitat d'estudis que ha desenvolupat el conflicte, és necessari contextualitzar-los breument per a poder situar, dins de tantes investigacions, les que en aquest treball farem referència. Precisament per aquesta gran quantitat de treballs i la manca d'espai i temps, no serà possible fer un recull historiogràfic extens i complet de tots aquests. El que s'intentarà a continuació és destacar els més interessants i influents en relació amb el tema que ens ocupa, els estudis sobre l'experiència de guerra, des de la fi de la dictadura franquista fins a l'actualitat.

2.1. Els primers estudis trencadors

Els estudis estrangers seran els primers que trencaran amb la historiografia franquista que, dins Espanya, imperava des de l'inici de la dictadura fins pràcticament la seva fi, a mitjans dels anys 70. En concret, hispanistes britànics i nord-americans s'interessaran per estudiar l'altra cara de la moneda, la història dels vençuts que no era explicada (o si ho era, de manera interessada) pels intel·lectuals i la propaganda del règim franquista¹. Així doncs, aquests historiadors publicaran un seguit d'obres amb cert rigor i empirisme que començaran a contraposar la visió única que hi havia fins aleshores del conflicte.²

¹ A partir d'aquest moment ens referirem al règim franquista iniciat el 1939 simplement com a "règim".

² Com per exemple THOMAS, 1976; JACKSON, 1976 o CARR, 1986.

Aquestes primeres publicacions estrangeres tenen la particularitat de ser trencadores i diferents respecte al que havia arribat a Espanya fins aleshores per la seva profunditat d'anàlisi i per la manera com tractava i exposava els esdeveniments, ja que hem de pensar que fins aleshores molts havien estat temes silenciats. En el cas de l'obra de Hugh Thomas, per exemple, trobem uns plantejaments a gran escala i, en gran mesura, buscant les respostes en els factors exteriors (crisi de la Primera Guerra Mundial, ajut de les potències estrangeres, etc). Tot i la gran extensió de l'obra, aquesta es limita a fer una cronologia dels esdeveniments (certament ben detallats) del conflictes entre partits polítics als despatxos i les batalles i moviments militars al front. També analitza la intervenció de les potències exteriors. En aquest cas, si s'ha de destacar algun aspecte ha de ser la gran quantitat de fonts documentals que utilitza.

Gabriel Jackson també centra molt la seva tesi i la seva anàlisi des del punt de vista de l'ajuda exterior als bàndols bel·ligerants i encara que hi manca d'informació bibliogràfica com a tal. Pel que fa a l'obra de Raymond Carr, no difereix gaire de les anteriors ,tot i haver estat publicada deu anys més tard. La bibliografia tampoc és abundant i a vegades arriba a ser selectiva, deixant de banda que es centra en els aspectes purament polítics pel que fa al govern de la República i la seva desfeta. És cert que, a banda de les anàlisis polítiques i d'operacions i estratègies militars, també fa una anàlisi sobre les condicions de vida al front, la repressió de la postguerra i els factors que provocarien la continuïtat del règim, tot i que sempre des d'una mirada des de "dalt" sense tenir en compte l'individu corrent. En definitiva, ens trobem davant obres que intenten ser imparcials però en les que encara s'hi perceben simpaties, perquè veuen la guerra com un xoc maniqueu entre dos bàndols, i això implica, de manera implícita, el posicionament de l'autor. A més, la perspectiva sociocultural s'aplica en poques ocasions.

Gràcies a l'impuls estranger, però també a la mort del dictador i la transició cap a un estat democràtic a Espanya, començaran a aparèixer els primers estudis on es pot apreciar un progressiu canvi historiogràfic en els historiadors espanyols, que adoptaran l'estil semblant a la dels estudis anglesos o americans que n'havien estat pioners.³ Tampoc s'han

³ En aquest sentit destaquen la síntesi Manuel Tuñón de Lara (TUÑÓN DE LARA, 1981) o els tres volums que escriuen Santos Juliá, José Luis García Delgado, Juan Carlos Jiménez i Juan Pablo Fusi respectivament a JULIÁ, 1999.

de desestimar les obres produïdes pels hispanistes francesos que, tot i ser menys abundants, també reaccionen al canvi de paradigma historiogràfic i intenten ser fidels a l'objectivitat.⁴

No obstant, totes aquestes obres comparteixen una tradició historiogràfica en particular que en els estudis sobre els conflictes bèl·lics, i en concret sobre la Guerra Civil espanyola, ha predominat fins fa pocs anys. Es tracta d'una història eminentment política i diplomàtica, on es fa una cronologia dels grans esdeveniments i personatges de la guerra, les batalles o la tàctica militar. En definitiva, una història dels esdeveniments massa general que, tot i que aporta noves metodologies empíriques que fins aleshores havien destacat per la seva absència, obvia diversos temes que poden ser claus en l'esdevenir històric del conflicte.

2.2. L'evolució historiogràfica fins les síntesis més recents

Després de les primeres síntesis estrangeres sobre la Guerra Civil, les publicacions d'obres des de perspectives similars han estat una constant fins a arribar a síntesis com les de Casanova i Moradiellos que més endavant veurem. Durant el temps que transcorre entre les obres, els hispanistes anglesos tampoc han deixat d'estudiar el conflicte, com ara Paul Preston a *La guerra civil española*,⁵ la versió actualitzada de la seva extensa obra *La destrucción de la democracia en España*.⁶ També s'ha de destacar la síntesi d'Antony Beevor,⁷ la qual és una de les més completes feta pels hispanistes anglesos. Pel que fa als hispanistes americans, Edward Malefakis i Stanley G. Payne han estat els autors més actius amb diverses compilacions d'estudis sobre la Guerra Civil.⁸ Això no obstant, com s'ha comentat anteriorment, els investigadors i historiadors nacionals continuen la tradició historiogràfica que introdueixen els hispanistes anglesos, destacant les síntesis breus de Julio Aróstegui,⁹ o encara més actualitzada l'obra coordinada per Santos Juliá, *República y guerra civil*.¹⁰ Per altra banda, Enrique Moradiellos també ha elaborat síntesis

⁴ Algunes d'aquestes síntesis són VILAR, 1986 o BROUÉ i TEMIME, 1974.

⁵ PRESTON, 2006.

⁶ PRESTON, 1987.

⁷ BEEVOR, 2005.

⁸ Pel cas d'Edward Malefakis és MALEFAKIS, 1996. En el cas de Payne, trobem una obra dirigida conjuntament amb Javier Tusell (PAYNE i TUSELL, 1996).

⁹ ARÓSTEGUI, 1996.

¹⁰ JULIÁ, 2004.

des de la perspectiva internacional i les intervencions estrangeres, com també, en aquest cas, s'ha de destacar la síntesi de Michael Alpert.¹¹

A banda d'aquestes obres divulgatives, també hi ha altres corrents historiogràfiques sobre la Guerra Civil que han perdurat fins avui dia i que han prioritzat l'estudi d'altres temes o des d'altres perspectives. D'una banda, trobem una perspectiva econòmica i comercial en els estudis d'Ángel Viñas. Viñas estudia la guerra, però en gran part també n'estudia els antecedents i les dimensions internacionals d'aquesta. Per exemple, la seva tesi doctoral analitzarà els antecedents a la intervenció alemanya a la Guerra Civil.¹² En el cas de l'estudi econòmic durant la guerra, estudia el mític "or de Moscou" i la compra-venda d'armament de la República a la Unió Soviètica a partir d'arxius que s'han conservat.¹³ Altres estudis els ha dedicat a la internacionalització del conflicte i els seus efectes econòmics, centrant-se especialment en el comerç.¹⁴ Tot això es troba compilat al llibre que ha dirigit i recentment publicat, *El combate por la historia. La República, la Guerra Civil, el Franquismo*.¹⁵ També s'ha de destacar que ha estudiat la col·laboració de la Itàlia de Mussolini ja des d'abans del cop d'estat de juliol de 1936.¹⁶ La intervenció italiana és una qüestió que Javier Rodrigo analitzarà des de la metodologia de l'experiència de guerra i que més endavant veurem.

Parlant de Javier Rodrigo, és un dels autors que tractem a l'hora de tractar d'estudis sobre l'experiència de guerra, però que també ha treballat altres temes com la repressió i la violència. És important esmentar aquest tipus d'investigacions pels temes que tracten, ja que, com veurem més endavant, són temes d'interès pels estudis de l'experiència de guerra. En el cas de Rodrigo, el seu principal objecte d'estudi són els camps de concentració franquistes,¹⁷ el treball forçat com a mètode de repressió i càstig, i la violència en general de la postguerra.¹⁸ La repressió és, durant i després de la guerra, un aspecte que no havia estat estudiat profundament pels autors que fins ara hem vist. A més, tot i no usar en la seva totalitat la metodologia dels estudis de l'experiència de guerra, sí

¹¹ Pel que fa al primer autor, MORADIELLOS, 2001. En relació a Michael Alpert, vegis ALPERT, 1997.

¹² VIÑAS, 1973.

¹³ VIÑAS, 1979 o Íd, 1983.

¹⁴ VIÑAS, 1986 o de forma més actualitzada VIÑAS, 2009 i Íd, 2012. Pel que fa al comerç exterior VIÑAS, VIÑUELA, EGUIDAZU, FERNANDEZ PULGAR i FLORENSA, 1979.

¹⁵ VIÑAS, 2020.

¹⁶ VIÑAS, 2013.

¹⁷ Especialment a RODRIGO, 2005 i també a RODRIGO, 2006.

¹⁸ RODRIGO, 2008.

que enfoca part del seu estudi des d'una perspectiva més social. Qui també ha estudiat la repressió i la violència han estat Manuel Pérez Ledesma i Francisco Espinosa, respectivament. Pel que fa a Ledesma, s'ha centrat en estudiar la violència i repressió del bàndol republicà, sobretot durant els primers mesos "revolucionaris", però també durant tot el període de guerra.¹⁹ Si ens referim a Espinosa, ha estudiat especialment la repressió a Andalusia i Extremadura²⁰ (tot i que també ho ha estudiat per altres territoris). Espinosa també s'ha centrat en l'estudi de les actuals fosses comunes, encara per obrir o en procés d'obertura fruit de la repressió franquista.²¹

Com s'ha esmentat al principi d'aquest apartat, les síntesis de caràcter divulgatiu dirigides als grans públics i pensades per apropar el conflicte a bona part de la població d'una manera entenedora han arribat fins a l'actualitat. En aquest sentit, destaquen les publicacions de Julián Casanova amb el que es podria considerar, per extensió, un manual i d'Enrique Moradiellos amb la seva *Historia mínima de la Guerra Civil española*.²² Tot i respondre a certes necessitats (com aproximar el conflicte al gran públic), també deixen algunes llacunes en l'estudi d'un conflicte tan complex com va ser la Guerra Civil espanyola. És per això que, com a contrapunt ja no només a les síntesi, sinó a la major part de la producció historiogràfica, ha anat sorgint des de mitjans de la primera dècada de segle XXI la nova tendència sociocultural denominada Història de la guerra, que omple els buits de la historiografia tradicional. Si analitzem més detalladament, per exemple, les darreres dues obres citades de caràcter divulgatiu, ens serà més fàcil poder veure, tot seguit, la necessitat, característiques i, sobretot, l'encaix d'aquesta nova historiografia.

Pel que fa a l'obra de Casanova, es caracteritza primordialment, i com ja s'ha deixat entreveure, per una anàlisi molt general dels principals actors del conflicte, com ara els polítics, generals, etc. Això fa que es deixi de banda l'anàlisi de l'individu com a tal, és a dir, dels milions de soldats diferents que van lluitar, i la influència que podien arribar a tenir en l'esdevenir del conflicte. El fet d'estar dirigit al gran públic també fa que, a banda que les interpretacions siguin molt generals, no tingui en compte la heterogeneïtat d'interessos dels qui van a lluitar i, en general, simplifica la majoria dels esdeveniments

¹⁹ A partir d'obres com LEDESMA, 2003; Íd, 2011 i Íd, 2019.

²⁰ ESPINOSA MAESTRE, 2001; Íd, 2003 o Íd, 2007.

²¹ ESPINOSA MAESTRE, 2011.

²² CASANOVA, 2014 i MORADIELLOS, 2016.

durant la guerra, com si es tractés d'una guerra de pocs i no d'una veritable guerra civil. En aquest sentit, l'obra entén un concepte de guerra molt simple, ja que mostra la guerra com a solució a un conflicte polític i social sense intentar anar més enllà; i entendre la guerra com un fenomen endèmic de la societat del segle XX i intentar esbrinar per què va ser així. Finalment, m'agradaria destacar un punt que per a la historiografia sociocultural de la guerra serà fonamental: la utilització de fonts primàries. De nou, és cert que no es tracta d'un estudi de recerca, però aquestes obres es caracteritzen per a una utilització de fonts primàries relatives a les grans decisions del govern, discursos dels polítics i, això sí, un bon ventall de fotografies. No obstant, no es produeix una recerca d'arxiu profunda ni, òbviament, és una obra que la seva base siguin aquestes fonts.

Pel que respecta al llibre d'Enrique Moradiellos, és un estil molt semblant al de Casanova. També fa una història dels esdeveniments polítics des del final de la República fins el final de la Guerra Civil. Els esdeveniments vindrien marcats per les decisions polítiques, per pocs agents que mouen aquests fils on els combatents no tindrien cap influència. És cert que, en alguns capítols, es centra en els factors ideològics del context europeu que podrien influenciar en el conflicte (els tres projectes, reacció, reforma i revolució) i que propicien l'ascens del feixisme, la debilitat dels governs socialdemòcrates o el suport feixista als sollevats de forma constant. Tot i així, en general analitzen molt superficialment la importància de la guerra, les vivències que s'hi produeixen i com aquestes afecten a la societat.

Lluny de ser una crítica a aquestes dues obres que s'acaben d'analitzar, el que he volgut mostrar en els paràgrafs anteriors és la necessitat d'uns estudis enfocats en els aspectes més socials i culturals de la guerra que, certament, no han estat estudiats fins fa pocs anys. En cap moment, però, la meua intenció ha estat fer una crítica destructiva d'aquestes obres. Una part de la renovació historiogràfica sociocultural ja la podem intuir en parts del llibre de Moradiellos, ja que dedica un capítol a qüestions ideològiques, però aquestes últimes síntesis encara són un exemple de la historiografia política i diplomàtica sobre el conflicte. Si bé no necessàriament ha de ser dolent, mostra la necessitat d'uns estudis socioculturals que obrin noves perspectives per sortir de la redundància.

3. El camí cap a la Història de la guerra

És en les esclertes que deixa la historiografia més tradicional sobre la guerra on s'obre pas una història sociocultural anomenada per alguns "Nova Història Militar" o el que en aquest treball anomenarem Història de la guerra. Les novetats que aporta són diverses i suposen un gran canvi de perspectiva, ja que veu la guerra com un motor de la història que influiria de forma decisiva en l'evolució sociopolítica dels territoris i, com a tal, les seves conseqüències també anirien més enllà de les pèrdues materials i humanes. Així doncs, el principal interès d'aquest corrent historiogràfic és analitzar com es transforma, o no, la societat durant i després dels conflictes bèl·lics.²³ D'aquesta manera, la guerra al segle XX no seria vista com un fenomen esporàdic, sinó com un fenomen endèmic que, tot i el dolor que pot provocar, també seria part de la modernitat i la societat del moment i, encara més important, s'entén la guerra com un fenomen complex i modificador de dinàmiques polítiques i amb capacitat per a produir transformacions socials i econòmiques.

En línies generals, doncs, es tracta d'una història eminentment social i cultural però sense deixar tampoc de banda aspectes polítics o econòmics que s'estudien a partir de les vivències de cada individu (sense discriminar entre categories socioeconòmiques). En aquest sentit, David Alegre en fa una gran explicació posant èmfasi en què la Història de la guerra estudia l'individu per tal d'aprofundir en dinàmiques col·lectives. Considera els esdeveniments històrics com a processos complexos que, per a intentar entendre'ls, requereixen d'un estudi no només politico-diplomàtic, sinó també social i cultural dels comportaments, motivacions o sentiments humans que en condicions extremes, com seria el cas d'una guerra, poden canviar i ser transcendents.²⁴ Això també va en línia del que proposa Gary Sheffield,²⁵ el qual creu que els estudis que pertanyen a la Història de la guerra són diversos i multidisciplinaris. També agafarien interessos de la tradicional història militar amb altres de nous com l'impacte de la guerra en la societat. Això suposarà l'estudi de les mobilitzacions d'aquests exèrcits de masses, la violència dins els exèrcits, l'adoctrinament, ideals de masculinitat, camaraderia, ideologització, etc.

²³ Algunes de les obres que clarament encaixen i es centren en analitzar aquestes qüestions són, per la Primera Guerra Mundial, GERWARTH, 2017 i per la Segona Guerra Mundial LOWE, 2016.

²⁴ ALEGRE, 2018a, pp.168.

²⁵ Al seu llibre SHEFFIELD, 2010.

La nova forma d'estudiar els conflictes bèl·lics, però, no arriba d'avui per demà i encara menys en el cas d'Espanya i la Guerra Civil. S'ha de destacar en un primer moment la revolució historiogràfica dels *Annales* i Marc Bloch, que faria que la història social i econòmica s'introduís en els estudis històrics i, en concret, sobre la guerra, ja que els estudis anteriors estaven basats en estudis armamentistes i tàctics de les batalles. Aquesta seria, si més no, una base sense la qual la Història de la guerra no hauria pogut desenvolupar-se. Això no obstant, va ser degut al final de la Segona Guerra Mundial (coincidint amb la introducció progressiva del gir lingüístic i cultural), quan es comença a introduir en els estudis militars una visió del soldat com a subjecte protagonista durant i després de la guerra. En definitiva, d'aquí sorgiran els que en anglès es coneixen com a *war studies*, o el que el demògraf francès Gaston Bouthoul conceptualitza amb el terme polemologia²⁶ i que, en català, podríem definir com estudis de la guerra. De fet, aquest serà el terme amb el qual ens referirem a partir d'ara als estudis que conformen la Història de la guerra.²⁷

Pel que fa a la importància de la Segona Guerra Mundial en l'evolució dels estudis de la guerra, David Alegre i Miguel Alonso ho exposen de forma entenedora al seu llibre *Europa desgarrada*.²⁸ Ambdós autors indiquen que, per sobre de l'interès que genera la guerra per part de diversos professionals²⁹ o de la importància dels tòpics sobre les guerres que s'insereixen en l'imaginari popular, els estudis de la guerra naixerien en gran mesura pel patiment que provoca la Segona Guerra Mundial i la por durant la Guerra Freda perquè es tornés a produir una situació similar. Per la part negativa, Alegre i Alonso subratllen que, a dia d'avui, els estudis de la guerra a Espanya han estat poc considerats, comparat amb com s'han desenvolupat a Anglaterra, França o Itàlia, tot i que també diuen tenir un públic potencial i real que va més enllà de l'àmbit acadèmic. Això és degut al fet que, si bé en l'àmbit internacional els estudis de la guerra fa almenys tres dècades que es van consolidar, a Espanya, com ja s'ha comentat, encara és un fenomen molt recent i poc

²⁶ Ho farà a partir de la creació de l'Institut Francès de Polemologia l'any 1945 i el seu assaig: BOUTHOU, 1951.

²⁷ Ho considerarem de tal manera ja que sembla haver-hi consens entre la majoria dels historiadors i investigadors actuals en què no es pot parlar d'història militar ni estudis militars com a tal si ens referim a aquesta nova visió dels conflictes.

²⁸ ALEGRE i ALONSO, 2018.

²⁹ Com ara l'historiador i veterà Michael Howard, impulsor del Departament d'Estudis de la Guerra del *King's College London* el 1962.

conegut que els historiadors que en aquest treball s'analitzaran estan impulsant actualment per a dur a terme la renovació historiogràfica a Espanya.

És per tot això que considerem el terme de “Nova Història Militar” com a anacrònic o, si més no, inadequat per a definir aquest nou corrent historiogràfic. De la mateixa manera que es deixa de parlar d'història militar, tampoc ens hi podem referir com a “nova” història militar perquè no és una continuació de la tradicional història militar, sinó un canvi, una història totalment diferent. És per això que l'anomenem Història de la guerra.

3.1. La Història de la guerra a Espanya

En el cas espanyol, una de les perspectives més importants dels estudis de la guerra ha estat l'experiència de guerra dels soldats, és a dir, com es modifiquen les experiències durant els conflictes i com aquests canvis afecten posteriorment a la societat on es reinsereixen. Per a fer-ho, s'han d'estudiar diversos aspectes de la vida quotidiana dels soldats a primera línia de batalla, com ara les condicions materials i emocionals de vida al front,³⁰ la violència (tant la que apliquen com la que reben), les polítiques i comportaments d'ocupació de nous territoris, com influïa la propaganda en els seus comportaments, quines formes de socialització tenien entre ells (i, fins i tot, amb els enemics), la mobilització forçada a la qual molts van ser sotmesos, etc.

En definitiva, es tracta d'estudis que consideren tot un seguit de noves variables que condicionen els comportaments i experiències dels soldats que, en el cas d'Espanya, com ja s'ha avançat, no fa més de vint anys que estan proliferant gràcies a diversos historiadors i investigadors, la majoria d'ells joves. Estan introduint la renovació historiogràfica internacional a Espanya a partir dels estudis sobre l'experiència de guerra durant la Guerra Civil espanyola, entre d'altres. L'anàlisi de l'experiència de guerra, doncs, ha estat el principal catalitzador de la Història de la guerra i de la renovació historiogràfica a Espanya respecte a la tradicional història militar, tenint com a principals conflictes d'estudi la Guerra Civil espanyola, la Primera Guerra Mundial i la Segona Guerra Mundial.

³⁰ Aquests estudis de la vida quotidiana dins del marc de la història social venen impulsats durant els últimes dècades amb el que Alegre anomena “gir emocional”, ja que es preocupen per com afecta la guerra total a la població normal i corrent (ALEGRE, 2018, pp.179).

La introducció de la Història de la guerra a Espanya es va produir en gran mesura a partir de diversos estudis que posen les bases per a deixar enrere tant les tradicionals investigacions militars,³¹ com també els encara importants, durant la dècada dels 70, estudis pro-franquistes produïts durant la dictadura.³² Aquests estudis s'iniciaran principalment per l'atracció de certs historiadors (molts d'ells hispanistes estrangers) per l'Exèrcit Popular de la República o la Segona República i la seva actuació durant la Guerra Civil.³³ No obstant això, continuaven essent estudis que, per la seva perspectiva d'estudi, estaven limitats social i culturalment perquè el seu objecte principal d'investigació continuava sense ser el soldat com a tal.

És cert, però, que ajudaren a trencar amb la historiografia de la Guerra Civil més política i diplomàtica que fins aleshores perdurava, i va propiciar que nous estudis sobre aspectes socials i culturals de la Guerra Civil poguessin veure la llum.³⁴ En aquest sentit, com a precedents al que posteriorment serà una veritable renovació historiogràfica, també s'ha d'esmentar a Javier Ugarte i Julio Aróstegui, els quals ja proposen una visió més social i cultural per a l'anàlisi dels conflictes bèl·lics. També fan publicacions on insten ja a una renovació historiogràfica.³⁵ Aquests, doncs, podrien ser considerats els autors que van posar la base dels estudis de la guerra a Espanya i, com a conseqüència, els antecessors dels autors i els estudis que posteriorment protagonitzaran la veritable renovació historiogràfica a Espanya.

El veritable punt d'inflexió i canvi, però, es produirà a principis de segle XXI, a mitjans de la primera dècada del segle, on tot un seguit d'historiadors iniciaran una modernització i renovació dels estudis militars a Espanya aportant noves visions sobre el conflicte des de perspectives socials i culturals, i a partir de les dades empíriques que els documents arxivístics els hi proporcionen. Seran unes visions que no sempre es contradiran amb les anteriors sinó que moltes vegades es complementaran i, per tant, suposaran una major comprensió davant la complexitat del conflicte.

³¹ Com és l'obra de José Manuel Martínez Bande, *Monografías de la guerra de España*.

³² Com ara *Las milicias nacionales* de Rafael Casas de la Vega.

³³ Vegis ALPERT, 2007; Íd., 2008 o JACKSON, 1987.

³⁴ Estudis com el de NAVAJAS, 1992 o SEIDMAN, 2003.

³⁵ UGARTE, 1988; Íd., 1998 o ARÓSTEGUI, 1991.

3.2. L'experiència de guerra

Si a la introducció del treball s'ha remarcat que bona part dels historiadors que són considerats els renovadors d'aquesta historiografia són joves (encara que no la totalitat), ara, després d'exposar els antecedents de la Història de la guerra a Espanya, repassarem qui són i les seves principals investigacions a partir de les quals han marcat un nou camí per a la historiografia sobre la Guerra Civil espanyola. Aquests autors han enfocat les seves investigacions sobre l'experiència de guerra en diferents qüestions que al següent punt del treball es desenvoluparan. Tot i així, per tal de repassar les seves principals obres, a continuació es dividiran per la seva temàtica, i així es facilitarà fer un repàs a l'actualitat historiogràfica sobre els estudis de l'experiència de guerra en la Guerra Civil. Una gran part dels que s'esmentaran treballen molts més aspectes dels que aquí es destacaran, de la mateixa manera que molts autors estan interessats en molts altres aspectes de l'experiència de guerra i d'altres fenòmens que no s'exposaran per falta d'espai i per redundància. Si bé la major part dels estudis sobre l'experiència de guerra tracten temes similars, a continuació s'exposaran els que considero els màxims exponents de cadascun d'ells.

L'experiència i vivència de guerra de qualsevol soldat comença en el moment en el qual és reclutat, sigui voluntàriament o no, pel contingent militar de torn i s'introdueix dins la seva disciplina. La manera en què es produeix aquest procés és un dels temes que els estudis de la guerra tracten i, en especial, James Matthews. Ha estat un dels investigadors que s'ha centrat en els diversos sistemes de reclutament que els dos exèrcits protagonistes de la Guerra Civil espanyola van desenvolupar. Matthews també ha estat un dels primers en introduir tant la metodologia com els nous àmbits d'estudi que aporten els estudis de la guerra i de l'experiència de guerra.³⁶ Així doncs, pot ser considerat l'hispanista estranger més prolífic en l'estudi de l'experiència de guerra de la Guerra Civil espanyola. A més, també ha col·laborat amb molts altres investigadors que a continuació anirem repassant.

³⁶ Entre les seves investigacions sobre la mobilització voluntària i mobilització forçada destaca algun dels seus primers articles com MATTHEWS, 2006. També destaca per la seva investigació sobre el reclutament forçós al bàndol *nacional* amb MATTHEWS, 2013. Posteriorment també ho ha fet per ambdós bàndols a MATTHEWS, 2018. Finalment, també destaca el seu llibre més recent on aglutina molts dels joves investigadors de l'experiència de guerra durant la Guerra Civil a MATTHEWS, 2021a.

Dins el mateix àmbit de la mobilització bèl·lica també s'han de destacar els estudis sobre la mobilització no forçada, és a dir, els voluntaris. Alguns són estudis de cas de soldats provinents de diverses regions d'Espanya. Aquests combatents voluntaris que van conformar les primeres línies de batalla durant els primers mesos de la Guerra Civil van ser, en gran mesura, els milicians d'ambdós bàndols, és a dir, els creients més fervents del projecte ideològic corresponent. Si ens fixem en els investigadors gallecs és on podem trobar més publicacions, destacant el llibre de Xosé Manoel Núñez Seixas, i les investigacions de Francisco J. Leira Castiñeira i les d'Aurora Artiaga Rego.³⁷ També destaquen les investigacions fetes del cas d'Àlaba per part de Germán Ruiz Llano³⁸ i, sobretot, el llibre de David Alegre sobre la batalla de Terol,³⁹ i l'experiència de guerra dels voluntaris dels dos bàndols que allà hi van lluitar.

Pel que fa a l'estudi més general de les milícies *nacionals*, Mercedes Peñalba-Sotorrió les ha estudiat recentment, a partir de metodologies pròpies dels estudis de l'experiència de guerra, centrant-se en els individus que conformaven aquestes milícies i tenint en compte la seva heterogeneïtat.⁴⁰ Per part de les milícies republicanes, ho faran els ja esmentats Michael Alpert i James Matthews. Ambdós treballs els trobem al llibre més recent de Matthews,⁴¹ on podem trobar una gran varietat d'investigadors com també d'estudis que proporcionen gran valor i amplitud a la seva obra dirigida.

Si ens centrem en la intervenció i mobilització de les forces estrangeres des del punt de vista de l'experiència de guerra, les motivacions i els interessos que van portar a les diverses potències a intervenir en el conflicte i de quina manera es va fer, alguns dels estudis més importants venen des dels propis països de les potències que s'estudien. Per exemple, Stefanie Schüler-Springorum treballa la intervenció alemanya de la Legió Còndor.⁴² També, historiadors estrangers com Judith Keene o Alberto Pena Rodríguez han estudiat el cas dels voluntaris internacionals que van lluitar per l'exèrcit rebel i la

³⁷ En el cas de Núñez Seixas, el seu llibre *¡Fuera al invasor!* (NÚÑEZ SEIXAS, 2006). Pel que fa a Leira, el seu llibre més recent *Soldados de Franco* (LEIRA CASTIÑEIRA, 2020) i, finalment, articles sobre la mobilització com ARTIAGA REGO, 2014.

³⁸ RUIZ LLANO, 2016.

³⁹ ALEGRE, 2018b.

⁴⁰ Per exemple en un capítol del recent llibre de Matthews (PEÑALBA SOTORRÍO, 2021).

⁴¹ MATTHEWS, 2021a.

⁴² SCHÜLER-SPRINGORUM, 2014.

intervenció portuguesa, respectivament.⁴³ També s'ha de destacar l'estudi de Richard Baxell sobre les Brigades Internacionals britàniques.⁴⁴ S'ha de tenir en compte, però, que no és el mateix un estudi de voluntaris que un estudi sobre mobilitzats forçosos, i aquest és un aspecte en el qual incidiran els estudis sobre l'experiència de guerra i que més endavant es desenvoluparà en aquest treball.

S'ha de fer especial menció als estudis de Xosé Manoel Núñez Seixas pel que fa a la *División Azul* durant la Segona Guerra Mundial, i a Javier Rodrigo pel cas de la intervenció italiana en la Guerra Civil.⁴⁵ El primer d'ells s'ha centrat en les motivacions que van portar als soldats que van conformar aquest contingent de voluntaris a lluitar al Front Oriental durant la Segona Guerra Mundial, quan Espanya encara estava devastada per la crisi provocada per la guerra. Seixas serà una de les excepcions a la regla general d'investigadors joves, i és per això que se'l podria considerar també un pioner de la renovació historiogràfica. Pel que fa a Rodrigo, una de les seves principals línies d'investigació ha estat la intervenció italiana durant la Guerra Civil, i conèixer-ne els motius. Es centra en esbrinar si realment són els motius geoestratègics que tradicionalment s'han inserit en l'imaginari popular o si, per contra, hi ha al darrere un projecte polític i ideològic molt més gran que el control del Mediterrani, i que seria de magnituds internacionals.

Finalment, un rol que recentment comença a ser més estudiat a l'hora d'analitzar el reclutament forçós i els sistemes per a mantenir els reclutats ha estat el del desertor. En aquest sentit, historiadors com Pedro Corral han protagonitzat estudis sobre aquests individus, i també James Matthews ha tractat el tema des del punt de vista dels estudis de la guerra.⁴⁶ És cert, però, que l'estudi dels desertors és encara un aspecte que requereix de moltes més investigacions.

⁴³ KEENE, 2007 i PENA RODRÍGUEZ, 2015.

⁴⁴ BAXELL, 2004.

⁴⁵ NÚÑEZ SEIXAS, 2016 i RODRIGO, 2016.

⁴⁶ Pel cas de les obres de Pedro Corral vegis CORRAL, 2021a i CORRAL, 2021b. Pel que fa a Matthews, els estudia en el seu llibre sobre el reclutament forçat (MATTHEWS, 2013) o també a l'article de la revista *Ayer* (MATTHEWS, 2018).

Un altre aspecte molt treballat pels estudis sobre l'experiència de guerra ha estat la ideologització, o el que molts historiadors de la guerra han anomenat "socialització"⁴⁷ dels soldats. Aquest procés, iniciat tant per les pròpies polítiques i propaganda d'Estat com pels càrrecs militars dins la jerarquia dels exèrcits, arribaria a influir en el comportament dels soldats i, segons molts historiadors, aquesta seria l'explicació a gran part dels actes que cometien els soldats. En aquest sentit, els pioners en aquests estudis van ser historiadors de la Segona Guerra Mundial com Christopher Browning, Omer Bartov o, posteriorment, Felix Römer i Thomas Kühne,⁴⁸ que estudiaran els processos de brutalització entre els soldats nazis de la *Wehrmacht*, i com molts d'ells seran capaços de perpetrar els crims que van acabar protagonitzant. De forma més recent, David Alegre ha dedicat la seva tesi doctoral⁴⁹ a l'experiència de guerra del voluntariat dels diversos països europeus que van lluitar en la Segona Guerra Mundial i els canvis en la seva ideologia, motivacions i sentiments durant la guerra.

Pel cas espanyol i de la Guerra Civil, la qüestió de la socialització dels soldats serà el tema principal de molts dels estudis sobre l'experiència de guerra. No ho serà només pel fet d'aportar una nova visió sobre el conflicte diferent a la que s'havia tingut fins ara, on es feia creure que havia sigut un xoc maniqueu entre dues ideologies, sinó perquè per a poder estudiar la socialització que va patir el soldat s'han d'investigar molts aspectes sobre la vida quotidiana d'aquests durant la guerra. En estudiar la vida quotidiana hi podem incloure la violència (tant la que rebien com la que aplicaven), propaganda, l'adoctrinament o les polítiques de control i vigilància, és a dir, bona part de l'experiència de guerra.

Un dels autors més prolífics sobre la ideologització i socialització dels soldats dins la jerarquia de l'exèrcit *nacional* és Francisco J. Leira Castiñeira. La socialització dels soldats ha estat el seu tema d'estudi principal que, després de publicar en diversos articles, consolidarà amb la seva tesi doctoral i, posteriorment, un llibre on es fa una recopilació

⁴⁷ El concepte "socialització" del soldat l'entendrem com la modificació i influència en les seves creences o ideologia que la guerra i la seva experiència durant aquesta els hi suposa, prenent moltes vegades la camaraderia entre soldats i els ideals de masculinitat que s'aplicaven com a base i com, un cop acabada la guerra, afecten aquests canvis a la societat en general on s'insereixen.

⁴⁸ Amb obres com BROWNING, 1992; BARTOV, 2001; ROMER, 2012 i KÜHNE, 2017.

⁴⁹ ALEGRE, 2017.

de tot el treballat fins aleshores.⁵⁰ No obstant, al ser un tema tan treballat i alhora interessant pels aspectes que tracta i que requereix investigar, també altres autors l'han estudiat de manera excel·lent, sigui de forma directa com indirecta. Per exemple, ho fa James Matthews⁵¹ i, més recentment, Miguel Alonso a partir de la seva tesi doctoral.⁵² En aquesta tesi, part dels objectius seran estudiar els processos no només de socialització dels soldats, sinó també feixistització, i com la influència exercida per part del Nou Estat⁵³ o de l'exèrcit va ser prou potent (o no) perquè el règim obtingués suports socials per a consolidar-se.

En relació amb la socialització, un dels mecanismes pels quals es podia originar aquest fenomen és la violència, i també ha estat una qüestió molt estudiada. Sobre la violència bèl·lica, un dels majors exponents és el ja esmentat Miguel Alonso.⁵⁴ Si bé la violència és un aspecte que la majoria dels estudis i les investigacions toquen per la seva vital importància en l'experiència de guerra del soldat en general, és cert que molts estudis d'Alonso s'han centrat en la violència que s'exercia al front com a motor per a la progressiva ideologització del soldat.

Finalment, trobem autors que s'han especialitzat en els estudis de la postguerra i els veterans de guerra. Això no significa que els seus estudis no abastin temes que hem vist anteriorment, però els seus principals protagonistes d'estudi són els veterans i els soldats desmobilitzats un cop acabada la Guerra Civil. També es centren en l'efecte de les polítiques assistencials per part del règim sobre els soldats, per a convertir-los en un suport social. Àngel Alcalde és un dels investigadors més destacats en l'estudi de la desmobilització dels veterans.⁵⁵ En aquest sentit, també encaixen alguns estudis de Claudio Hernández⁵⁶ sobre els mecanismes de l'estat franquista per atraure els combatents com a suport social. També es poden destacar els estudis de Núñez Seixas

⁵⁰ LEIRA CASTIÑEIRA, 2013; Íd, 2019 i, el seu llibre més recent LEIRA, 2020.

⁵¹ MATTHEWS, 2021a.

⁵² ALONSO, 2016; Íd, 2019 o Íd, 2020.

⁵³ Per "Nou Estat" es fa referència al règim que s'estableix un cop acabada la Guerra Civil espanyola.

⁵⁴ En destaca la seva tesi doctoral (ALONSO, 2019) i articles com *Combatir, ocupar y fusilar* (ALONSO, 2018).

⁵⁵ Pel que fa a les seves investigacions sobre la Guerra Civil, algunes de les més importants serien ALCALDE, 2014; Íd, 2017 o, més recentment, ho ha estudiat pel cas dels dos bàndols a ALCALDE, 2021.

⁵⁶ HERNÁNDEZ BURGOS, 2012; Íd, 2013 o Íd, 2016.

relacionats amb la *División Azul* que ja hem esmentat,⁵⁷ ja que la majoria dels voluntaris que la conformaven eren veterans de l'exèrcit franquista durant la Guerra Civil.

D'aquesta manera, doncs, s'ha fet un repàs per la majoria de les investigacions sobre l'experiència de guerra de la Guerra Civil espanyola protagonitzats, en gran part, pels joves historiadors com Javier Rodrigo, Àngel Alcalde, Claudio Hernández, Miguel Alonso, James Matthews, David Alegre, Franciso Leira Castiñeira, Mercedes Peñalba Sotorrío o Germán Ruiz Llano. No obstant, hem pogut comprovar també que, si bé la gran quantitat d'aquests nous estudis els protagonitzen aquests joves, altres historiadors com Núñez Seixas, Pedro Corral, Aurora Artiaga Rego o Michael Alpert, entre molts d'altres, estan aportant als estudis de la guerra importants treballs, i s'han incorporat a la renovació historiogràfica dels estudis sobre la Guerra Civil.

Per acabar l'evolució historiogràfica dels estudis sobre l'experiència de guerra de la Guerra Civil, m'agradaria remarcar, de nou, com els propis historiadors de la guerra destaquen que actualment ja no es pot considerar la tradició historiogràfica actual com a "Nova Història Militar", ja que precisament hem vist com es tracten d'estudis que es distancien de la tàctica militar o l'estudi armamentista, i tenen un enfocament molt més social i cultural. Per tant, la majoria dels autors que hem vist no pretenen formar part d'una nova història militar que si bé ara és nova, d'aquí uns anys ja serà considerada vella. El que pretenen és distanciar-se d'aquesta història, i que considerin els seus estudis com a una subdisciplina de la història pròpia, que la considerin la Història de la guerra.

⁵⁷ NÚÑEZ SEIXAS, 2016 o NÚÑEZ SEIXAS, 2021.

4. Nous temes d'estudi

En els següents apartats es desenvoluparan els aspectes de la Guerra Civil espanyola que els estudis de l'experiència de guerra han treballat, i que han servit per a poder conèixer la guerra amb molta més profunditat. Però abans d'abordar-los, és precís exposar breument la metodologia que segueixen els nostres historiadors. Si bé en els temes d'estudi hi ha molta diversitat, en la metodologia hi ha unes línies comunes que caracteritzen els estudis de l'experiència de guerra. Els investigadors es basen en fonts empíriques que donin informació sobre els soldats per així poder omplir els buits historiogràfics que desitgen. Aquestes fonts empíriques poden constar tant de fonts primàries com de secundàries.

Pel que fa a les fonts primàries, són les que fonamenten els estudis sobre ambdós exèrcits (*nacional* i *republicà*), i són extretes en gran mesura dels arxius. Aquests arxius poden anar des dels grans arxius militars com l'Arxiu Militar d'Àvila, l'Arxiu Militar de Segòvia o l'Arxiu General de la Guerra Civil, fins a arxius locals si es volen fer estudis de cas, passant per arxius militars intermedis que s'utilitzen per estudiar, sobretot, l'exèrcit rebel (tot i que també hi trobem documentació del bàndol republicà) o arxius privats. Dins els arxius, els investigadors busquen escrits, correspondència i cartes, diaris personals (ideals per a conèixer l'experiència personal dels soldats), informes de superiors militars o procediments judicials dels exèrcits, expedients oberts a soldats per rebel·lió, deserció o altres motius. Com veiem, són fonts que solen fer-se per a un individu concret però que, analitzades de forma massiva, poden arribar a ser molt interessants a nivell col·lectiu. El que més interessa als investigadors són els relats de cada persona, el seu pensament, el seu sentiment o motivació, partint de la idea que cada persona és diferent i no existeix un contingent homogeni.

Un altre tipus de font primària que els interessa són les fonts epistolars per l'estudi del bàndol rebel. Això no obstant, hi ha un tipus de font que encara exploten més, les fonts orals. Actualment es tracta d'una font que va a contrarellotge, ja que cada vegada queden menys testimonis directes del conflicte. En si es converteix en una font tremendament important (sobretot pels estudis que pretenen conèixer la consolidació del règim franquista i la ideologització dels excombatents) si es saben tractar amb cautela, ja que la

informació que aporten s'ha de tractar sempre amb recel i han de ser contrastades sempre que es pugui.

Finalment, un altre punt a tenir en compte és que, encara que busquin fer una història cultural i social, no vol dir que desestimïn fonts polítiques o econòmiques. Per exemple, Javier Rodrigo pel cas italià analitza els informes polítics, militars o econòmics que s'envien des d'Espanya pels càrrecs del *Partito Nazionale Fascista*, de l'Exèrcit, de la *Milizia*, de les empreses privades, de la SIM, etc. Per tant, que una font sigui de caràcter polític no vol dir que no es pugui analitzar des de noves perspectives que ofereixin una informació diferent.

Si parlem de les fonts secundàries, aquestes són, en gran mesura, la premsa o memòries dels combatents. En el cas republicà, des del govern de la República es va promoure una idea de nació on l'ideal de masculinitat era una home amb cultura, educat i cultivat. Això va fer que molts batallons tinguessin les seves pròpies publicacions on els soldats podien escriure i deixar constància de la seva experiència. També els propis diaris militars i la premsa d'ambdós bàndols permeten conèixer més concretament la vida al front. Aquestes, doncs, són les principals fonts secundàries que utilitzen.

La majoria dels investigadors tracten les dades que extreuen a partir d'una anàlisi comparada i transnacional. La història comparada permet veure les similituds i diferències entre els dos exèrcits que es van enfrontar durant el conflicte, però també amb altres conflictes diferents. Finalment, les seves anàlisis també posen èmfasi en els esdeveniments locals i de petita escala. En aquest sentit, David Alegre creu que és molt important l'anàlisi dels espais locals i regionals, i també l'anàlisi de les decisions que prenen oficials intermedis i comandants de divisió per a conèixer els funcionaments estatals i, sobretot, la mobilització bèl·lica, les pràctiques de vigilància i control de la població o la violència.⁵⁸

Ara sí, a continuació desenvoluparem diversos temes que estan molt relacionats entre si, però que en aquest cas seran separats i individualitzats per poder aprofundir sobre cadascun d'ells. D'aquesta manera, també permetrà conèixer les diverses opinions que

⁵⁸ ALEGRE, 2018.

els historiadors de la guerra tenen, i alhora remarcar encara més la complexitat de la història i entendre que no només es pot estudiar un factor o aspecte a l'hora d'intentar comprendre un conflicte bèl·lic. Per altra banda, cal deixar clar que s'utilitzaran un nombre limitat d'estudis, els que s'han considerat més importants i elementals, per tal d'exposar quines han estat les aportacions dels estudis sobre l'experiència de guerra. Això és així per la gran quantitat de treballs realitzats al llarg de ja gairebé dues dècades. A més, s'han intentat utilitzar els exponents més importants de cada autor, ja que molts aglutinen la multitud de petits estudis que al llarg de la seva carrera han anat produint.

4.1. Violència i polítiques d'ocupació

La violència aplicada al front de batalla, tant pels dirigents militars com pels propis soldats, és un dels casos més paradigmàtics que l'experiència de guerra estudia. És així per la seva gran importància en els canvis de comportaments que pot produir, com també per la ideologització que pot arribar a imposar la violència sistemàtica, ja sigui perquè és aplicada contra el propi soldat, perquè el soldat l'aplica a altres, o simplement per viure en un context de violència. Si entenem la violència en aquestes tres direccions, en aquest apartat hem d'incloure les polítiques d'ocupació i la repressió dels soldats als territoris conquerits. Per altra banda, també s'ha de tenir en compte les polítiques de control i vigilància dels oficials militars sobre els propis soldats, accions que derivaran en conseqüències com la ideologització. És per això que els historiadors creuen que s'ha de tenir en compte la influència de la violència en l'experiència de guerra dels combatents.

Si ens centrem en la violència que rebien els combatents, segons Claudio Hernández, un dels investigadors que més s'ha centrat en estudiar la violència i les actituds violentes al front, la violència allà va ser traumàtica pels combatents i, alhora, la mort i el patiment crearien llaços de camaraderia entre ells.⁵⁹ Aquesta és una qüestió clau en les files franquistes, ja que creuen (tant Hernández com molts d'altres historiadors) que és un factor important en la posterior consolidació del règim.

Per conèixer la violència rebuda des dels càrrecs militars franquistes als seus propis combatents, la tesi doctoral de Miguel Alonso⁶⁰ és una de les obres que ho tracta més

⁵⁹ HERNÁNDEZ BURGOS, 2016, pp.459.

⁶⁰ ALONSO, 2019.

profundament, i que intenta buscar un perquè al tipus de violència que despleguen. Les investigacions d'Alonso el porten a pensar que la forma precipitada en la qual es creen els contingents militars en els primers dies de la guerra comporta que s'apliqui una forma de lluitar lluny de la guerra moderna que en altres llocs ja s'estava produint. Per contra, el que desplegarien els sollevats, sobretot durant 1936, seria una idea de violència fruit de les experiències colonials. Tot i que aquesta forma de fer la guerra intentarà ser canviada i modernitzada a partir del fracàs de Madrid i l'inici d'una guerra llarga i de desgast, la modernització dels mètodes colonials cap a la guerra moderna serà un procés complicat. Ho serà no només per la falta de recursos de l'exèrcit o la precipitació en formar-lo, sinó que, segons Alonso, hi havia debilitat del poder causada per la mobilització total de la població que va requerir una estructura de control i coerció ja no només cap als soldats, sinó entre ells.

La guerra moderna significava la mobilització massiva de contingents, qüestió que més endavant s'analitzarà, i això significava alhora una gran heterogeneïtat dels exèrcits que fins i tot, segons Francisco Leira,⁶¹ existia dins dels comandaments militars. Això faria desenvolupar la vigilància a través de la SIM (*Servicio de Información Militar*) dins de cada unitat. Els *nacionals* imposaven una disciplina tradicional i rígida que podia arribar a la violència punitiva, però també utilitzaven altres formes de control que no fossin la repressió. Aquestes mesures eren tals com recompenses pel nivell de servei eficaç, redempció religiosa si lluitaven bé, o el perdó als reclutes republicans a canvi de serveis efectius. Als *nacionals* també els ajuda a controlar els soldats el fet de tenir un millor aprovisionament, les escassetats menys severes i menys duradores, el saber que les tropes d'elit farien les tasques militars més perilloses, o rebre la paga amb regularitat. Per tot això, molts dels nostres historiadors creuen que es van evitar problemes de disciplina. Segons James Matthews, la clau per a poder aplicar aquestes mesures serà el fet que, en el bàndol *nacional*, l'exèrcit manté el control de l'aixecament en tot moment, limitant les accions tant dels carlins com dels falangistes.⁶²

Els dirigents militars republicans també tenien els seus mètodes d'imposar disciplina entre els soldats a partir de la violència, encara que aplicada d'altres maneres o en diferents quantitats. Matthews creu que aquestes formes s'intentarien allunyar del model

⁶¹ Al seu darrer llibre LEIRA, 2020.

⁶² MATTHEWS, 2013, pp.260-264.

tradicional dels rebels per a diferenciar-se de l'enemic. Això va suposar un model més relaxat de disciplina i control, cosa que els implicarà greus problemes de respecte cap als superiors. Tot i això, segons Matthews, per aconseguir el control dels soldats arribaran a prendre mesures inclús més extremes que les del bàndol *nacional*⁶³ fins arribar a utilitzar la violència no autoritzada. Això serà degut al fet que la República té molts més problemes interns entre grups polítics, i alhora que els mètodes de disciplina revolucionaris no seran els més efectius.

Aquesta estructura de control i vigilància que es va modificant en funció de l'evolució de la guerra també afectarà els territoris que els sollevats anaven guanyant als republicans, ja que a l'inrevés gairebé no es produirà. Seguint amb la tesi d'Alonso, el bàndol rebel construeix categories definitòries de l'enemic molt àmplies que permet construir marcs de referència dins del comportament dels combatents, cosa que produiria una violència indiscriminada, almenys inicialment.⁶⁴ La pretensió de controlar la violència i limitar-la a la rereguarda va ser un intent que no es va poder dur a terme, també pel fet que es continuava emetent una propaganda de deshumanització, estrangerització i animalització de l'enemic que legitimava la seva eliminació. Tot i això, Alonso remarca que no hi ha cap pla d'extermini dissenyat, tot i la importància que acabarà tenint la depuració dels enemics del règim. És per això que les polítiques d'ocupació (i la violència intrínseca) s'adaptaran a les diferents fases i territoris de la guerra. Un exemple molt clarificador que exposa Alonso és quan comença l'ofensiva d'Aragó: *“la mencionada ofensiva de Aragón, cuyos objetivos e implicaciones modificaron decisivamente (...) el modo en que se implementó la violencia por parte del ejército, apostándose por la contención en aras de no generar aún más desafección entre una población en líneas generales hostil hacia el Nuevo Estado”*.⁶⁵

Aquestes polítiques han estat ben estudiades per Miguel Alonso.⁶⁶ Creu que la naturalesa del conflicte, una guerra civil, afecta molt, i això va fer que els rebels continguessin, a mesura que tenien més possibilitats de vèncer, els límits al comportament de les tropes quan entren a pobles nous i limiten els saquejos, afusellaments, violacions, etc. Això

⁶³ MATTHEWS, 2021c, pp.112-115.

⁶⁴ ALONSO, 2019, pp.508.

⁶⁵ ALONSO, 2019, pp.23.

⁶⁶ Sobretot a ALONSO, 2018.

encara s'accentuaria més a mesura que entraven en territoris amb més desafecte, com l'exemple exposat de l'ofensiva d'Aragó. Segons Alonso, això tampoc significa una reducció dels nivells de repressió i càstig sobre les poblacions ocupades, però sí un canvi en el primer contacte amb els civils, ja que amb la guerra guanyada era contraproductiu el terror i generar més conflicte. Per altra banda, el fet d'estar davant d'una guerra civil impedia, en gran mesura, aplicar una política genocida com sí que ho va fer Alemanya o Itàlia durant la Segona Guerra Mundial.

En definitiva, quan s'analitza la violència en el context de guerra total és evident que es converteix en un factor clau en l'experiència dels soldats. Hem pogut observar com, tant soldats rebels com republicans, es veuen sotmesos a un ambient de violència que, segons Alonso, va ser molt més brutal del que la propaganda demostra.⁶⁷ Si bé la millor situació econòmica i de coneixements militars del bàndol rebel va ajudar a una millor implantació de mecanismes per a mantenir un contingent estable i mínimament eficaç en el camp de batalla, s'ha pogut comprovar com tampoc va ser una tasca fàcil controlar el seu propi exèrcit. És per això també que Alonso creu que es desmentiria la idea que Franco alenteix el conflicte per voluntat pròpia i així purgar el país, ja que prou feina tenia per consolidar el seu poder, canviar els mètodes de guerra deficients i modernitzar-los. Aquesta conclusió és un gran exemple de les noves aportacions que fan els estudis sobre l'experiència de guerra, i de la importància dels soldats en les decisions que es prenen.

Així doncs, la necessitat d'aplicar violència en aquestes mesures per a controlar el contingent evidència debilitat i incapacitat dels dos exèrcits per adaptar-se a una tipologia de guerra moderna que requeria de nous mecanismes per a fer la guerra a unes magnituds d'efectius molt més grans de les que s'havien fet fins aleshores. La composició heterogènia de l'exèrcit no assegurava un contingent totalment abocat a la causa, i és per això que l'anàlisi de la composició de les tropes ha estat una qüestió fonamental en els estudis sobre l'experiència de guerra.

⁶⁷ ALONSO, 2018, pp.239.

4.2. Composició dels contingents

Com s'ha avançat, l'estudi de l'experiència de guerra ha permès analitzar amb profunditat els contingents i mostrar l'heterogeneïtat dels exèrcits de masses formats a partir de la mobilització forçada. En molts casos, altres corrents historiogràfiques han vist els exèrcits com a un únic bloc on no hi ha diferències, els quals acaten i realitzen les ordres sense cap mena de mirament ni oposició per la seva radicalització ideològica. Però ben al contrari, en estudiar-se els exèrcits des de la perspectiva del soldat s'ha vist com, lluny de ser robots idèntics, radicalitzats i fervents ideològics, cada soldat té diferents ideologies, motivacions, raça o procedència. Tot això serà molt important tant per les mesures que s'han de prendre per controlar els contingents (les quals ja hem vist quines van ser per la Guerra Civil espanyola), com també en l'efectivitat al camp de batalla i, fins i tot, en la importància social que, un cop acabada la guerra, tindran aquests soldats.

Si ens fixem en el principi del conflicte, tant un com altre bàndol fonamenten els seus efectius militars en les milícies, és a dir, en soldats voluntaris que lluiten per la causa i que, atrets per la propaganda o pel seu fervor ideològic de revolució o contrarevolució, respectivament, acudeixen voluntàriament al front. Pel que fa a les milícies *nacionals* més importants: els falangistes i els carlins; els dirigents franquistes seran capaços de controlar-les relativament ràpid i fer-les actuar segons les necessitats de la guerra, sobretot a partir de la unificació de les milícies l'abril de 1937, quan Falange es converteix també en el partit únic.⁶⁸ Per altra banda, autors com Matthews o Alpert han estudiat les columnes armades republicanes des de la perspectiva de l'experiència de guerra. Segons ells, tot i que intentaran controlar i organitzar les milícies a partir de la *Inspección General de Milicias* o el que posteriorment serà la *Comandancia General de Milicias*, mai tenen un poder efectiu sobre elles, perquè els milicians són molt heterogenis. Hi havia militants de molts partits i sindicats diferents, la majoria d'ells joves, els quals molts eren provinents de zones rurals i zones urbanes industrials que no havien fet el servei militar obligatori, i no es podia confiar en què no desertessin.⁶⁹

Però és en iniciar-se la mobilització forçada (a partir del fracàs de la presa de Madrid per part del bàndol *nacional*) quan els exèrcits s'aniran tornant encara més heterogenis,

⁶⁸ PEÑALBA-SOTORRÍO, 2021, pp.75.

⁶⁹ ALPERT i MATTHEWS, 2021, pp.43-47.

sobretot pel fet que ja no només lluitaran els que volen, és a dir, els voluntaris. Haver de mobilitzar tan ràpid i amb tanta precipitació fa que es produeixin errors que, segons Miguel Alonso, es centraran sobretot en l'organització de l'estructura de l'exèrcit.⁷⁰ Aquesta organització serà difícil per aquesta heterogeneïtat, on no només hi trobem revolucionaris i contrarevolucionaris, o fervents partidaris de l'extrema dreta o l'extrema esquerra, sinó que hi trobem ciutadans normals i corrents que, si no hagués esclatat la guerra, seguirien duent a terme la seva professió com a pagesos, professors o qualsevol altre ofici. Aquests no necessàriament han de veure amb bons ulls el cop d'estat o directament ni hi estan d'acord, com tampoc han de ser republicans per lluitar pel bàndol republicà. També s'ha d'afegir la presència dins les files de grups de desertors que, com veurem en parlar de la propaganda, seran un dels principals problemes d'ambdós exèrcits.

És per això, doncs, que es van requerir les polítiques de control i vigilància per a ser capaços de mobilitzar forçosament i controlar una quantitat ingent de persones (al voltant dels tres milions d'homes en tres anys, segons les estimacions de Matthews)⁷¹ amb un perfil tan heterogeni com era la població espanyola. A continuació, veurem altres estratègies d'ambdós bàndols per a mobilitzar forçadament tal quantitat de població, les limitacions que van tenir i si, en última instància, van aconseguir tenir certa estabilitat en aquesta mobilització constant que requeria la guerra moderna.

4.3. Mobilització voluntària i mobilització forçada

La mobilització de contingents de gran envergadura va ser una de les preocupacions principals dels dos bàndols des de l'inici del conflicte, però sobretot a partir que els *nacionals* fracassessin en el seu intent de prendre Madrid. Va ser llavors quan s'adonen que no es tractarà d'una guerra ràpida, sinó que el conflicte havia evolucionat cap a una guerra de desgast on s'havien d'aplicar metodologies militars modernes. Dins aquestes metodologies hi trobem la mobilització forçada de la població civil. Per analitzar les estratègies de mobilització, ens centrarem, pel cas *nacional*, en els estudis de Francisco José Leira Castiñeira i James Matthews i, pel cas republicà, amb els de Michael Alpert i el ja esmentat Matthews.

⁷⁰ ALONSO, 2019, pp.503.

⁷¹ MATTHEWS, 2021b, pp.30.

El parcial fracàs de l'aixecament de juliol de 1936 va fer que es comencessin a buscar suports armats i legitimitat en la divisió que s'estava produint. En els dos bàndols es mobilitzen per la causa milicians i columnes de militants polítics i membres de les forces armades que lluiten per les posicions estratègiques, però en qualsevol cas es tractaran de mobilitzacions voluntàries. Segons Alpert i Matthews, per part republicana voluntaris socialistes, anarquistes i comunistes mobilitzen cada cop amb més quantitat els seus militants i sindicats que s'organitzaran en columnes per a realitzar la primera defensa dels territoris. Aquests voluntaris serien una combinació molt diversa, ja que cadascun d'ells volia imposar la seva agenda política, i estaven dirigits per alguns agents de les forces de seguretat.⁷² Per un altre costat, els republicans buscaran suports internacionals en la Unió Soviètica i aconseguiran que arribin les primeres Brigades Internacionals de voluntaris.⁷³ Tots aquests aspectes no van evitar uns baixos nivells de reclutament, tot i la propaganda, i només seran els militants més polititzats els qui seran voluntaris.⁷⁴

Pel bàndol *nacional*, també s'organitzaran en milícies formades principalment per falangistes, carlins i membres de la CEDA, la majoria d'aquests atrets pels ideals feixistes i els models de modernització, més que no pas pels ideals carlins o falangistes.⁷⁵ A banda dels milicians, els *nacionals* també mobilitzaran soldats marroquins des dels protectorats d'Espanya i França, i buscaran suports internacionals que, ens els primers mesos de guerra, radicarán en l'aviació alemanya i italiana per a transportar l'Exèrcit d'Àfrica a la Península, i també en recursos humans i material militar italià per a l'atac a Madrid.⁷⁶

És per totes aquestes característiques de les primeres mobilitzacions que Claudio Hernández, quan analitza les actituds dels combatents mobilitzats voluntàriament, considera que aquesta primera mobilització és fruit del fervor i tensió social del moment, la radicalització política, la creença que seria un conflicte ràpid i la por a no completar la transformació social pretenia la ideologia que defensaven,⁷⁷ ja fos revolució, contrarevolució, democràcia, feixisme, etc. A més, el fet que durant els primers mesos de conflicte els mobilitzats voluntàriament suposessin un nombre ínfim de la població ja

⁷² ALPERT i MATTHEWS, 2021, pp.39.

⁷³ MATTHEWS, 2021b, pp.30-31.

⁷⁴ ALPERT i MATTHEWS, 2021, pp.42.

⁷⁵ PEÑALBA-SOTORRÍO, 2021, pp.66.

⁷⁶ MATTHEWS, 2021b, pp.30-31

⁷⁷ HERNÁNDEZ BURGOS, 2016, pp.456.

denota que la majoria de la població no era partidària de la lluita armada. Això ho ratifica Ruiz Llano amb el seu estudi sobre la mobilització a la província d'Àlaba,⁷⁸ on detecta que a les zones rurals són les xarxes clientelars i jerarquitzaes les que coordinen l'enquadrament durant els primers mesos de guerra, fet que devia provocar moltíssima pressió social entre els veïns.

El gran canvi en la mobilització vindrà produït, com ja s'ha avançat, perquè progressivament s'adonen que les forces són similars i que s'haurà d'entrar en una guerra de desgast, cosa que s'agreujaria amb el fracàs de la presa de Madrid per part dels *nacionals* el novembre de 1936. De fet, Matthews considera que aquest fet convertiria el cop d'estat de juliol del 36 en una veritable guerra civil. Com a conseqüència d'això, ambdós bàndols aplicaran el servei militar obligatori que en el bàndol rebel s'implementaria automàticament i que en territori republicà la seva aplicació s'allargaria uns mesos per les contradiccions amb els seus ideals polítics i socials. El que això suposava, per tant, era la mobilització forçosa de població.

La mobilització forçosa en el bàndol *nacional* ha estat extensament estudiada des de la perspectiva de l'experiència de guerra per Francisco José Leira Castiñeira. El fracàs de Madrid suposarà que la *Junta Técnica del Estado* iniciï una guerra total, és a dir, destinar tots els recursos a guanyar la guerra i una mobilització que, segons Leira, implicaria desenvolupar la violència i el càstig,⁷⁹ elements que ja hem desenvolupat. A més, es crearà una nova institució per ajudar a la mobilització, la *Dirección General de Mobilización, Instrucción y Recuperación*,⁸⁰ que coordinava la mobilització i gestionava els reclutes. Per altra banda, Leira creu que també serà important la col·laboració civil i el suport silenciós al cop, encara que l'eina més potent serà el terror que tots aquests elements generen i les conseqüències psicològiques d'això. D'aquesta manera, Leira creu que el comportament més lògic, tenint en compte també que la mobilització va dirigida sobretot a població jove, acaba essent allistar-se a l'exèrcit independentment de la ideologia o estrat social de la persona.⁸¹ Això, alhora, generaria un exèrcit tant heterogeni com el que hem vist. Tot i la violència i el càstig, la durada de la guerra faria que soldats

⁷⁸ RUIZ LLANO, 2016.

⁷⁹ LEIRA, 2020, pp.311.

⁸⁰ MATTHEWS, 2021c, pp.96

⁸¹ LEIRA, 2020, pp.311. Aquests comportaments i el perquè la gent va haver d'anar a la guerra també estan recollits a FERNÁNDEZ PRIETO i ARTIAGA REGO, 2018.

contraris al cop d'Estat sobrevisquin sempre i quan siguin efectius. A més, una de les conseqüències més importants, segons Leira, seria la militarització de la societat, que fa que tota una generació ajudi Franco a consolidar-se en el poder,⁸² qüestió que més endavant tractarem.

Pel que fa a la mobilització forçosa al bàndol republicà, Matthews ha estat l'autor que més hi ha incidit. Els republicans, igual que els rebels, apliquen el sistema de reclutament basant-se en el que ja hi havia en temps de pau, a partir del servei militar obligatori (a través dels ajuntaments civils, historials de població, revisions mèdiques, etc).⁸³ La mobilització forçosa implicarà la creació de l'Exèrcit Popular de la República amb la conseqüent professionalització del contingent, que s'organitzarà a partir de les conegudes Brigades Mixtes. A més, creen organitzacions per a facilitar la mobilització, com el *Centro de Reclutamiento, Instrucción i Movilización*,⁸⁴ que s'ocupa de la instrucció inicial abans de destinar els combatents al front, una instrucció que, per cert, era molt rudimentària.

Si ens centrem en les estratègies que utilitzen ambdós bàndols pel reclutament, aquestes són diverses, però alhora pretenen arribar a objectius similars i fer-ho a través de canals semblants. Intentaran utilitzar l'ideal de nació i la identitat nacional per a penetrar en la motivació de la població, així com els ideals de masculinitat per a forçar els homes a servir. Matthews detecta estratègies com els discursos nacionalistes a través de la religió, i tradicions marcial en el cas dels *nacionals*, o discursos que barregen revolució, consciència de classe i emancipació dels espanyols després de la guerra en el cas dels republicans. En la realitat del soldat, però, Matthews creu que el que preocupava als soldats eren les condicions de vida al front, més que no pas qualsevol propaganda.⁸⁵

Un dels principals objectius d'aquestes estratègies era mantenir la mobilització constant i sostinguda d'homes al front, fet que a mesura que els republicans van perdent la guerra se'ls fa més complicat pels seus mètodes de reclutament i per les condicions que tenen els soldats al front. Segons Matthews, la República s'intenta distanciar de la postura

⁸² LEIRA i DOMÍNGUEZ-ALMANSA, 2018, pp.105-107

⁸³ MATTHEWS, 2021c, pp. 95

⁸⁴ MATTHEWS, 2021c, pp. 96.

⁸⁵ MATTHEWS, 2013, pp.161

“ultramasculina” dels *nacionals* i ha de modificar les nocions de comportament masculí a partir del valor, l’entrega, la formació i l’educació. A més, per tal d’evitar el militarisme convencional que era identificat amb la postura *nacional*, la República ha d’idear altres solucions per incrementar la capacitat militar a partir d’homes reclutats, havent d’arribar a compromisos amb els partits polítics i sindicats.⁸⁶

Finalment, un altre dels objectius i alhora problema que ambdós bàndols tindran i lluitaran en contra seran les desercions. En aquesta lluita, els *nacionals* les eviten amb més facilitat gràcies a l’esmentat sistema que combina recompenses amb càstigs violents i amb ajut de les denúncies de tercers. També reciclen presoners de guerra i els incorporen a les unitats de primera fila o batallons de treballadors. Per la banda republicana, segons Matthews, no aprofiten els desertors de l’enemic (també perquè n’hi ha menys quantitat) i no pot contenir la deserció entre les seves files, perquè els controls sobre uns reclutes sense conviccions polítiques era més dèbil.⁸⁷

En definitiva, hem vist com la mobilització forçosa acabarà essent un element central en les accions i decisions que prenen ambdós bàndols, denotant de nou la importància dels soldats en les accions dels líders militars. En aquest procés, es mobilitzaran milions de persones (segons les xifres de Matthews: 1,7 milions els republicans i 1,26 els *nacionals*)⁸⁸ que en una altra situació mai haguessin lluitat i que, probablement, no creien en les causes per les quals lluitaven. Per altra banda, el sistema més tradicional en les estratègies de reclutament va permetre al bàndol rebel motivar i obligar a lluitar a la població que no volia combatre, gràcies al fet que els seus ideals permetien aplicar metodologies militaristes que la República no va poder aplicar. A més, l’escassetat, que va afectar cada vegada més al territori republicà, va jugar un cert paper en la motivació dels combatents, encara que en el bàndol *nacional* les condicions tampoc fossin gaire millors. En aquest procés de mobilització, la propaganda i l’adoctrinament de la població va ser la principal estratègia per la qual es va intentar apropar la població a una causa o altra i, per tant, a la guerra.

⁸⁶ MATTHEWS, 2013, pp.320-330.

⁸⁷ MATTHEWS, 2013, pp.314-315.

⁸⁸ MATTHEWS, 2021c, pp.96.

4.4. Propaganda i adoctrinament

En el capítol anterior hem pogut veure com la propaganda era important per a poder mobilitzar el major nombre de població possible al conflicte, però també era important per a mantenir l'esforç bèl·lic dels combatents al front. Això es farà, com hem vist, a partir de l'intent que la ideologia d'un o altre bàndol permeabilitzi en els soldats durant la guerra, el que s'anomena socialització o ideologització. També es van fer esforços per evitar desercions i captar els soldats de l'altre bàndol. Per fer tot això, la propaganda va ser l'eina fonamental.

La propaganda ja va ser clau en les primeres fases de la guerra a l'hora de mobilitzar els voluntaris, sobretot tenint en compte que el nombre de voluntaris era escàs, i que ambdós bàndols volien obtenir més efectius i alhora motivar els combatents. De fet, en un primer moment la propaganda sorgirà per a poder captar més voluntaris i estimular la participació social, tot i que la duresa dels primers combats va acabar ràpidament amb la moral dels voluntaris.⁸⁹ A més, segons Matthews i Alpert, en el cas de la República es va utilitzar propaganda sobre la manera de lluitar de les milícies per a la mobilització en massa de l'Exèrcit Popular de la República.⁹⁰

Com bé s'ha explicat, ambdós contingents acaben comptant amb una massa heterogènia de combatents amb diferents ideologies i motivacions, i com a tal la propaganda s'haurà d'adaptar a aquesta heterogeneïtat i intentarà captar els grups socials més amplis possibles. És per això que, segons Leira, la propaganda que es desplega a la rereguarda és diferent a la del front. Al front es fan servir megàfons de ràdio de llarg abast i, a diferència del que es podria pensar, no es deshumanitza l'enemic, sinó que intentaven mostrar-se tolerants perquè desertessin i es canviessin de bàndol.⁹¹ A banda dels megàfons, també es desplega la propaganda a través de premsa, ràdio i, sobretot en el cas dels republicans, les publicacions dels batallons dels soldats o publicacions militars.

Això no obstant, els autors que han analitzat la propaganda al front, com és el cas de Claudio Hernández, detecten que també hi ha una gran diferència entre el discurs de la

⁸⁹ CORRAL, 2021b, pp.120-123.

⁹⁰ MATTHEWS i ALPERT, 2021, pp.40-41.

⁹¹ LEIRA, 2020, pp.312.

propaganda i la vida real dels combatents. Hernández creu que els combatents que lluitaven estaven desconnectats dels mites i estratègies legitimadores que la propaganda de cada bàndol promovia i que hi havia grups de desertors i indisciplinats als quals la propaganda no aconseguia penetrar.⁹² Aquesta propaganda es basava en diferents discursos sobre la idea de nació i la identitat nacional, que en el cas dels republicans tenien els seus valors en la lluita contra les elits i altres identitats no espanyoles. En el cas dels rebels, tenien una idea de nació basada en la religió com a símbol de la Hispanitat i de retorn d'Espanya al catolicisme.⁹³

Com s'ha avançat, un dels principals objectius de la propaganda d'ambdós bàndols van ser els desertors, és a dir, la gent que no s'incorporava a files quan era cridada o que abandonava el seu lloc de combat (ja fos per canviar de bàndol o per marxar cap a la rereguarda).⁹⁴ L'estratègia propagandística més utilitzada sobre aquest grup de població que al final es va comptar per milers va ser la incitació a la deserció dels contraris,⁹⁵ d'aquí que s'utilitzessin megàfons al front. Ho intentaven fer a canvi de diners o regals i, pel cas del bàndol republicà, intenten fer-ho sobretot a partir d'arguments ideològics. Segons Pedro Corral, els desertors tenien motius per a desertar, sobretot per les condicions de vida material al bàndol republicà, ja que en el cas franquista només a les acaballes de la guerra va faltar calçat i roba.⁹⁶ A més, diversos autors creuen que el fet que en el bàndol franquista les grans operacions les emprenguessin les tropes d'elit va fer que no es tingués tant de temor com per forçar una deserció. En canvi, a la zona republicana el problema va arribar a tal preocupació que es donarà l'amnistia als pròfugs el 1938 per intentar fer-los tornar per la Batalla de l'Ebre.⁹⁷ També endureixen les represàlies cada vegada més, limiten les recomanacions i excepcions i extremaran els càstigs i procediments judicials.⁹⁸

Així doncs, la propaganda es va convertir en un element clau per a la mobilització dels combatents i el manteniment de la seva implicació durant la batalla. De mica en mica, la propaganda, entre els molts altres estímuls que rebien els soldats al front, anava penetrant

⁹² HERNÁNDEZ BURGOS, 2016, pp. 448-449.

⁹³ HERNÁNDEZ BURGOS, 2016, pp.450.455.

⁹⁴ Aquest fenomen es tracta en profunditat a MATTHEWS, 2018.

⁹⁵ CORRAL, 2021b, pp.125-129.

⁹⁶ CORRAL, 2021b, pp.129.

⁹⁷ CORRAL, 2021b, pp.124-125.

⁹⁸ CORRAL, 2021b, pp.132-137.

en la ideologia i el pensament dels soldats. D'aquesta manera, els dirigents d'un i altre bàndol (però sobretot el franquista pel fet que guanyessin la guerra) van anar introduint certs ideals als combatents que van poder desembocar en un adoctrinament dels combatents. Això era un element a tenir en compte en la tasca de mobilitzar i motivar els contingents bèl·lics durant el conflicte, però també per a anar construint un grup social fidel a la causa i al projecte polític en qüestió, fos el franquista o el republicà. Això no obstant, és cert que per alguns autors l'adoctrinament entès com una estratègia ideada expressament per a penetrar en la ideologia dels combatents pot ser que no existís com a tal.

Miguel Alonso considera que el fet que la societat civil participi en els processos depuratius en territori rebel indicaria una socialització ideològica i adoctrinament per part de l'exèrcit. L'adoctrinament aniria més enllà de la propaganda discursiva que hem pogut veure i inclouria també beneficis pels combatents, com ara assistències pels ferits i excombatents, ajuts per trobar feina o contrapartides pels sacrifici realitzat.⁹⁹ Per Alonso, això també seria adoctrinament, perquè el Nou Estat necessitava els combatents per consolidar-se, un fenomen que els historiadors de la guerra han anomenat socialització de la guerra i que més endavant tractarem.

Un altre autor que segueix la línia de Miguel Alonso és James Matthews. Matthews també creu que, al front, cada bàndol, a través de la imposició de la seva visió del conflicte, el seu concepte de nació, de masculinitat o de disciplina, va perpetuar un adoctrinament cap als soldats. Segons Matthews, per a aconseguir tal adoctrinament eren molt importants les pròpies organitzacions a càrrec dels soldats, com van ser el comissariat polític per la banda republicana, i les capellanies militars pel bàndol rebel, ja que des d'aquestes organitzacions s'emetia tot tipus de propaganda.¹⁰⁰ En definitiva, segons Matthews, es produeix un gran adoctrinament al front a partir del nacionalisme i l'ideal de nació (també en el bàndol republicà) com a principal discurs.¹⁰¹

Per contra, Francisco Leira creu que l'adoctrinament al front no existeix perquè, almenys en el cas de l'exèrcit sollevant, els esforços no es centrarien en adoctrinar i socialitzar el

⁹⁹ ALONSO, 2019, pp.507.

¹⁰⁰ MATTHEWS, 2021c, pp.108-109.

¹⁰¹ MATTHEWS, 2021c, pp.110-111

soldat, sinó simplement en guanyar la guerra. Això no obstant, tot i que creu que al front no es desenvoluparien grans mecanismes adoctrinadors, sí que creu que hi va haver un adoctrinament dels soldats un cop acabada la guerra, fora del front, sobretot a través del “culte als caiguts”.¹⁰²

Si va arribar a haver-hi adoctrinament o si els combatents realment van interioritzar tots aquests ideals és una qüestió complicada de saber del cert. El que queda clar és que ambdós exèrcits van destinar una gran quantitat d'esforços a la propaganda per intentar que els soldats interioritzessin les causes per les quals es lluitava, sense qüestionar cap ordre ni acció, i així poder controlar els contingents de masses amb els mínims problemes. Alhora, això permet veure com la major part de la població no era partidària d'una lluita armada, d'aquí que necessitessin destinar tants esforços a la mobilització i reclutament. Si aquestes estratègies de propaganda o adoctrinament van tenir efecte o no és una qüestió de debat de la qual a continuació en parlarem.

4.5. Socialització de la guerra

Tota influència en la ideologia o cultura dels soldats durant la seva estança al front té conseqüències, però entre els historiadors de la guerra hi ha alguns matisos sobre aquestes conseqüències per les quals sembla que no s'acaben de posar d'acord. La principal conseqüència de no només la propaganda i l'adoctrinament, sinó de tota l'experiència que viuen els soldats al front és el que s'anomena socialització de la guerra. Aquest concepte es refereix a uns elements ideològics compartits per un determinat grup de la població, que en aquest cas serien els soldats. En el cas de la Guerra Civil espanyola, aquests ideals compartits ajudarien a consolidar el règim, segons alguns autors. En aquest capítol ens centrarem en els estudis que s'han fet sobre els soldats de l'exèrcit rebel, principalment per ser els excombatents del bàndol guanyador, que seran reinserits dins la societat espanyola i no patiran cap mena de repressió.

Un dels autors que més ha investigat en aquesta direcció ha estat Francisco J. Leira Castiñeira. Considera que no es produeix una forta socialització ideològica entre els soldats, encara que arribin a perpetuar actes que potser no haguessin fet mai. Ja hem vist

¹⁰² LEIRA, 2020, pp.30.

que no considera que es produeixi adoctrinament al front, però sí que creu que s'implanten unes normes basades en el terror, la violència, el càstig i la pobresa, que en certs moments fan que la població, de forma forçada, hagi de posicionar-se a favor de la causa. Per tant, segons Leira, participar a la guerra no significarà estar d'acord amb els ideals del règim; i no va haver-hi un factor socialitzant, perquè va ser més aviat una experiència traumàtica que cap altra cosa. Segons ell, el que ajudaria a consolidar el règim seria el predomini militar, més que no pas el predomini ideològic de la societat.

Tota aquesta teoria la desenvolupa al seu llibre *Soldados de Franco*,¹⁰³ i suposa el resultat dels seus treballs anteriors, començant per la seva tesi doctoral, i passant per diversos articles que ha anat publicant a posteriori.¹⁰⁴ En definitiva, el que planteja és que el Nou Estat franquista s'apropia tant de la memòria dels caiguts, com dels excombatents que havien estat reclutats forçosament. Tot això en un context de pobresa i misèria sumat als traumes psicològics que l'experiència durant la guerra havia provocat en els soldats. Això seria possible perquè, en aquest context tan precari, els soldats, independentment de la seva ideologia o motivacions, busquen adaptar-se al nou règim i sobreviure com es pugui. Això, però, no voldria dir que tots fossin franquistes.

Per altra banda, trobem les aportacions de Miguel Alonso fetes a la seva tesi doctoral, en què un dels seus principals objectius és analitzar si es produeix aquesta socialització o no. Alonso creu que la guerra va comportar una socialització de valors compartits i l'adopció d'una cultura bèl·lica determinada, ja que entén que guerra i construcció del règim franquista no es poden deslligar. Tot i això, Alonso també és conscient que la socialització té uns límits, i si bé no afecta a tots els combatents, sí que afectaria a una quantitat considerable. A més, no considera la socialització com una adopció plena dels ideals franquistes, sinó una progressiva adopció d'ideals que pot donar com a resultat una ideologització parcial. Per últim, aquesta socialització es produiria en gran part gràcies als llaços de camaraderia entre els soldats, que els ajudaven a aguantar les situacions límit de la guerra, i compartir les experiències i idees.¹⁰⁵

¹⁰³ LEIRA, 2020.

¹⁰⁴ Com LEIRA i DOMÍNGUEZ-ALMANSA, 2018; LEIRA, 2018 o ALEGRE, ALONSO i RODRIGO, 2018.

¹⁰⁵ ALONSO, 2019, pp.17-39.

Per a demostrar que es produeix aquesta socialització, Alonso es fixa en la participació dels civils en les tasques depuratives, i com això és clau per entendre com actua la socialització ideològica i l'adoctrinament que efectua l'exèrcit rebel. També creu que són molt importants les polítiques assistencials que el règim aplica als excombatents, ja que demostra la necessitat de tenir-los a favor per a consolidar-se com al Nou Estat que els dirigents franquistes volien.¹⁰⁶ De fet, és en aquest moment, la postguerra, quan Alonso creu que es produeix en major mesura la socialització ideològica. Un altre moment o fet que considera important, i que mostraria l'intent de socialitzar els combatents el situa al 1938 amb la instrucció premilitar que imposa la *Dirección General de Movilización, Instrucción y Recuperación*. Creu que aquesta instrucció tenia l'objectiu de tutelar el ciutadà des de ben petit, i paramilitaritzar la comunitat nacional.¹⁰⁷ Això no obstant, Alonso tampoc entra a estudiar fins a quin punt aquestes accions tenen èxit o no. En aquest sentit, Àngel Alcalde, que analitza les polítiques de reinserció al treball, considera que l'intent de restablir els combatents a feines similars a les que feien abans de la guerra a partir del *Servicio de Reincorporación de Excombatientes al Trabajo* (posteriorment absorbit per la DNE, *Delegación Nacional de Excombatientes*) va ser ineficaç, perquè no tenia suficient poder com per obligar les empreses a contractar a qui la institució volia.¹⁰⁸

És possible, doncs, que en realitat tant Alonso com Leira vulguin arribar al mateix punt, i simplement el que es produeix és una desavinença en el significat de socialització? Si Leira entén la socialització com una adopció plena dels ideals franquistes per part dels combatents, no es produiria. Si Alonso entén la socialització com una adopció progressiva o parcial dels ideals, sí que es produiria. Per tant, semblaria que ambdós intenten arribar al mateix punt. Sigui com sigui, per a Leira, l'adopció dels ideals al front sembla ser que no seria tan important comparat amb Alonso.¹⁰⁹ El que sí que podem extreure a partir dels seus estudis és que des del règim es van fer esforços perquè aquesta socialització i ideologització es produís. Eren conscients de la importància dels combatents per a poder consolidar el règim, el qual portava amb sí uns ideals militaristes, de masculinitat castrense i nacionalcatolicisme que volien aplicar a tota la població. Gràcies a la guerra, molts soldats ja havien experimentat i inculcat aquests ideals i, a partir d'ells, el Règim

¹⁰⁶ ALONSO, 2019, pp.508-510.

¹⁰⁷ ALONSO, 2019, pp.509.

¹⁰⁸ ALCALDE, 2014, pp.304.

¹⁰⁹ Que ho torna a reiterar a ALONSO, 2020.

creia que els seria molt més fàcil introduir aquests ideals a la resta de la societat. És per això també que la desmobilització dels soldats va ser tan important, i va ser un aspecte que el Nou Estat va tenir molt en compte.

4.6. Desmobilització

La història i l'experiència dels veterans de guerra ha estat un dels nous camps d'estudi que la Història de la guerra ha aportat. Segons Àngel Alcalde, un dels autors més especialitzats en aquest camp d'estudi, l'interès per estudiar els veterans ve de la dificultat per associar-los a una ideologia concreta¹¹⁰ i, per tant, a poder conèixer fins a quin punt han estat ideologitzats o no.

Alcalde analitza les associacions de veterans que, durant la guerra, tan rebels com republicans ja creen. Al bàndol franquista, l'experiència de guerra, segons l'autor, serà molt diferent per la influència dels ideals feixistes i totalitaristes, ja que usaven els veterans com a propaganda. Això no obstant, Franco no voldrà donar un paper important als veterans en el Nou Estat, i finalment acabarà creant una associació única oficial el 1937 per a controlar-los, el *Benemérito Cuerpo de Mutilados de Guerra por la Patria*.¹¹¹ A més, el 1939 es crearà la principal institució que administrarà als excombatents, dirigida per la Falange i la JONS, la ja esmentada DNE.

Però en la realitat, si bé inicialment aquests veterans tindran privilegis i beneficis als governs locals i provincials o al cos de Guàrdia Civil, entre els propis veterans hi havia moltes desigualtats de classe, ja que els rangs més baixos no solien gaudir d'aquests privilegis. És per això que Alcalde creu que els vençuts de la guerra, donada la seva condició social, van ser aquests. D'aquesta manera, tot i haver-hi una desmobilització física, Alcalde creu que no hi ha cap desmobilització cultural, perquè els discursos i pràctiques de la cultura bèl·lica franquista continuen,¹¹² en gran part, gràcies a les associacions. Aquesta idea sobre la desmobilització també ens fa entendre el perquè Alonso proposa allargar el marc cronològic de la guerra fins a finals dels anys 40 i els

¹¹⁰ ALCALDE, 2021, pp.297.

¹¹¹ ALCALDE, 2021, pp.300-303.

¹¹² ALCALDE, 2021, pp.318.

iniciis dels 50 (tenint en compte també altres motius de pes com la guerrilla, mobilitzacions de voluntaris, repressió, etc).

Tot i haver vist que molts excombatents no necessàriament eren afins als ideals franquistes, Alcalde creu que aquests, pel fet d'haver participat en el conflicte armat i pel context de postguerra, van ser un dels fonaments claus per a la consolidació social del règim franquista.¹¹³ A més, també reconeix en diversos dels seus estudis la influència de la DNE, tot i que fallés en molts dels seus objectius finals.

Pel que fa als excombatents republicans que es queden al país, la majoria d'aquests van ser empresonats, i els que tenien responsabilitats polítiques van ser executats o reclosos en camps de concentració. Els soldats que s'entregaven voluntàriament solien ser enviats als batallons de treball. La resta, els que fugen cap a França, rebrien un tracte similar al que donen els franquistes, ja que els posaven en camps d'internament on rondaven moltíssimes malalties i estaven sota control militar. Finalment, un grup més reduït va decidir fugir a les muntanyes, i van formar el conegut maquis, per continuar lluitant a partir de la guerra de guerrilles. Per tot això, Alcalde acaba considerant que pels republicans no hi ha desmobilització, sinó continuació de la violència.¹¹⁴

Per altra banda, un altre tema d'estudi que ha centrat l'atenció dels historiadors de la guerra i que està molt relacionat amb la desmobilització dels contingents és la *División Española de Voluntarios*, o la popularment anomenada *División Azul*, i la seva participació a la Segona Guerra Mundial. En aquest cas, és Xosé Manoel Núñez Seixas l'autor més destacat.¹¹⁵ Una de les conclusions a les quals arriba Seixas és que el grup de voluntaris que se'n va a lluitar al Front Oriental per ajudar l'exèrcit nazi és un grup també heterogeni en les motivacions, i que no necessàriament havien de ser falangistes, encara que aquests condicionen el llenguatge i les pràctiques del contingent.¹¹⁶ Per tant, veiem com realment els que havien adoptat plenament els ideals franquistes, feixistes o totalitaristes, ni tan sols dins la *División Azul*, eren la totalitat dels combatents. En qualsevol cas, si bé la Falange intenta capitalitzar l'experiència del contingent, veiem com

¹¹³ ALCALDE, 2014. pp.350-353.

¹¹⁴ ALCALDE, 2021, pp.305-310

¹¹⁵ A partir de les seves obres ja esmentades a l'apartat 3.2. Per exemple NÚÑEZ SEIXAS, 2016.

¹¹⁶ NÚÑEZ SEIXAS, 2021, pp,346-347

fins i tot en un grup de voluntaris les motivacions i composició del grup és molt heterogènia, i és complicat cohesionar ideològicament un contingent. Tot i així, no és menys cert que, en el cas de la *División Azul*, tampoc es pot deslligar que en la seva gran majoria era un grup de voluntaris que anaven a lluitar en pro de les seves idees radicalitzades.

Així doncs, hem pogut veure com la socialització i ideologització del combatent va ser un fenomen que sens dubte es va intentar produir per part de les autoritats franquistes ja durant la guerra (també per part dels republicans, com hem vist a “Propaganda i adoctrinament”, encara que el fet que no guanyin la guerra ho condiciona tot), per així poder consolidar el seu model d'estat de forma molt més fàcil. Això no obstant, sembla ser que les investigacions dels historiadors de la guerra portarien a pensar que més que una socialització ideològica (que si es produeix seria de forma parcial o no en la totalitat de la població) el que es produeix és un sotmetiment a la violència, el càstig i el terror. D'aquesta manera, els soldats, la majoria dels quals ja en tenien prou de tot això, probablement no eren partidaris d'una guerra que havien hagut de fer ells. Per això, un cop acabada, molts van preferir poder reprendre les seves vides en un context de misèria i pobresa, tot i no estar d'acord amb els ideals del Nou Estat franquista, que és el que Alonso anomena “tolerància instrumental”.¹¹⁷ Tot això ens fa veure també que, en última instància, l'element transformador sembla ser la guerra, ja que produeix canvis en la societat que probablement no haguessin ocorregut de no ser pel conflicte bèl·lic. Com pot ser que la població després de la guerra accepti condicions que abans d'aquesta no hagués acceptat mai? Aquesta pregunta i d'altres les intenten respondre alguns dels nostres autors a partir dels estudis sobre l'experiència de guerra que a continuació veurem.

4.7. Guerra feixista i feixistització

Pot ser que la ideologia tingui tanta força com per modificar les experiències i els actes dels combatents en un context de guerra? Pot ser que es faci servir la guerra per arribar a aquesta finalitat, un canvi social i cultural? Pot tenir la guerra tanta força? Aquestes són qüestions que pel cas de la Guerra Civil espanyola han estat treballades per part dels historiadors de la guerra com Miguel Alonso o, sobretot, Javier Rodrigo. El principal

¹¹⁷ ALONSO, 2020, pp.330.

objectiu per a ells és posar els límits a la ideologització en l'experiència de guerra del soldat, és a dir, si realment pot afectar la ideologia fins al punt de fer-los resistir i combatre fins a la mort. L'autor que inicia aquest tipus d'estudis socioculturals sobre la ideologia i la brutalització del soldat és, tal i com hem vist al capítol 2, Omer Bartov amb estudis com *The Eastern Front*. Posteriorment, també hem vist com Römer i Kühne faran aportacions importants. És a partir d'aquests treballs que els historiadors de la guerra basen els seus estudis.

Per tal d'estudiar la ideologització dels soldats i el paper de la guerra com a motor de canvi històric s'ha de tenir en compte el context polític, social, econòmic i cultural de l'Europa d'entreguerres. En aquell moment, tres models d'estat lluitaven per a fer-se hegemònics entre els diversos països europeus. Aquests models són els que Enrique Moradiellos anomena les tres erres: revolució, reacció i reforma. A les democràcies europees, que des del segle XIX s'havien anat imposant, li sorgeixen dues alternatives, els models d'esquerra revolucionaris i el feixisme. Concretament, la dècada de 1930 va ser caracteritzada per l'ascens i consolidació d'aquest últim model, que si bé a Itàlia ja va arribar al poder el 1922, durant la dècada dels trenta arribarà a altres països com Alemanya. A més, a tot això s'hi ha d'afegir la devastació que havia causat la guerra total de la Primera Guerra Mundial, tant a nivell material com a nivell psicològic. La guerra total, que s'havia anat conformant com a model de fer la guerra durant el segle XIX, es componia de tres elements, segons Javier Rodrigo: neteja del sòl, ocupació i identificació de l'enemic en el seu "*warfare*".¹¹⁸ Les guerres passaran, doncs, a afectar tota la població, i a ser claus en els canvis socials i construccions nacionals. Segons Rodrigo, les guerres civils a Europa van reconfigurar societats, van generar desplaçaments i violència. Per si no fos prou, les guerres civils, a l'estar marcades per una història i herència cultural particular, produïrien una disputa interna pel poder, el territori i la nació.¹¹⁹

Seria en aquest context on hauríem de situar la Guerra Civil espanyola per a poder entendre-la correctament. Javier Rodrigo, quan estudia la intervenció italiana en la Guerra Civil, creu que el marc de construcció d'una Europa feixista i el context feixistitzant del territori serà clau per entendre el conflicte, ja que la intenció italiana seria no només donar

¹¹⁸ RODRIGO, 2018, pp.82.

¹¹⁹ RODRIGO, 2018, pp.93.

suport a un “amic” (Mussolini a Franco), sinó construir un nou continent feixista, és a dir, ajudar en la guerra per raons ideològiques internacionals (cosa que es demostra pel gran interès de Mussolini per ajudar l’Espanya rebel amb poques demandes a canvi).¹²⁰ D’aquesta manera, per a Rodrigo, les intencions dels italians no només eren ajudar a la victòria rebel enviant tropes, armament o avions, sinó emetre propaganda en el context feixistitzant d’Europa a través de la guerra total. Així doncs, Rodrigo ens planteja la guerra com a motor de canvi cap a valors feixistitzats, de contrarevolució, en què l’exèrcit italià (en el seu cas d’estudi) seria qui més transmet aquests valors en el conflicte que ens pertoca.¹²¹

Aquest concepte de la guerra com a procés de feixistització s’ha d’entendre també dins del debat sobre si el règim és feixista o està feixistitzat. En aquest cas, Rodrigo agafa la idea de Ferran Gallego¹²² sobre la feixistització del règim. La tesi de Gallego (i també de Rodrigo), és que el franquisme és feixista no perquè s’impregni d’ideals feixistes (com creuen altres autors), sinó que és feixista perquè s’hi converteix, i en aquesta conversió la guerra tindria un paper fonamental.

Fins a quin punt, doncs, tindria èxit aquesta feixistització per part de l’exèrcit rebel i els seus suports internacionals? Pel cas espanyol i de la Guerra Civil existeix la “narrativa del fracàs” que interpreta que la Falange, com a partit únic de la Nació, no s’hauria desplegat mai, i el règim no seria sinó només una imatge feixista, però sense ser-ho per dins, el que s’anomena un estat feixistitzat. Alonso creu que aquesta “narrativa del fracàs” es veuria recolzada per altres estudis que conclouen que les polítiques per arribar a un estat feixista que volen aplicar es topen amb dificultats.¹²³ A més, per a Alonso, els estudis de Leira (que ja hem treballat) sobre la heterogeneïtat de l’exèrcit i el fracàs de la socialització del soldat lliguen bé amb els estudis que suggereixen el fracàs de la mobilització durant la postguerra, i el fracàs de la construcció d’un estat feixista, ja que el que es construiria seria un aquest estat feixistitzat.

¹²⁰ RODRIGO, 2016, pp.115.

¹²¹ RODRIGO, 2016, pp.322-323.

¹²² Idea que apareix a GALLEGO, 2014.

¹²³ ALONSO, 2019, pp.40.

Tot això ens fa veure com, tot i les diferències que puguin haver-hi entre ambdós autors, estan plantejant una relació directa entre feixisme i guerra, o el que anomenen guerra feixista. És un concepte que va encunyar Alan Kramer,¹²⁴ i que ha passat a ser utilitzat per la majoria dels historiadors quan intenten fer aquesta relació entre feixisme i guerra, és a dir, les pràctiques de la guerra moderna i guerra total, juntament amb una ideologia feixista deshumanitzadora i expansionista. El programa feixista, segons Rodrigo, portava intrínsec elements com la ritualitat de masses, violència, xenofòbia ultranacionalista, desig patriòtic de renaixement de la nació, i la construcció d'una identitat nacional homogènia¹²⁵ (i per a aconseguir-ho comportava l'eliminació de la resta, que era considerada inferior). Per aconseguir tot això, la guerra seria indispensable, ja que per arribar a tots els objectius esmentats i poder establir el seu projecte polític, l'únic mecanisme que els permetria fer-ho seria aquest.

Una vegada més, la guerra seria un motor de canvi, de transformació de la societat, en aquest cas, per imposar un govern feixista, amb els seus ideals de comunitat nacional, identitat nacional, masculinitat, etc. A més, segons Alonso, la guerra feixista implicarà també l'eliminació de les fronteres entre civil i combatent, tant pels nous armaments com per la visió genocida cap a l'enemic. És cert que matisa que no són pràctiques exclusives del feixisme, sinó que són fruit de la guerra moderna (per exemple, els Aliats durant la Segona Guerra Mundial també bombardegen ciutats senceres), però en el cas de la guerra feixista s'hi sumen els preceptes ideològics que hem destacat. En qualsevol cas, la guerra seria, pels projectes feixistes, la seva principal eina de canvi i desplegament que, sumat al marc europeu de feixistització, ha fet que Rodrigo defineixi la guerra com a "l'etapa revolucionària més important".¹²⁶

Molts dels ideals feixistitzants que s'estenen per territori rebel i progressivament per tot el territori espanyol els hem anat veient al llarg del treball, però concretament es basaran en els ideals de masculinitat castrense, la religió i la militarització. Hem vist com ambdós bàndols van fer servir el servei militar obligatori, l'enquadrament militar i la guerra per a canviar els ideals de la nació, però en el cas *nacional* derivarà cap a la creació de ciutadans

¹²⁴ Ho va fer a partir del seu llibre *Dynamic of Destruction* (KRAMER, 2008).

¹²⁵ RODRIGO, 2016, pp.328.

¹²⁶ RODRIGO, 2016, pp.329.

obedients, masculins i marcialment per a controlar socialment la població.¹²⁷ Per a la majoria d'autors, els combatents no adopten els ideals imposats (almenys no totalment), i Ian Winchester és un dels altres investigadors que considera que el servei militar obligatori i les polítiques de control social que implementen els *nacionals* tenen limitacions. Això també faria que l'ideal de masculinitat no s'acabi de definir, encara que Winchester cregui que aquest ideal ajudaria Franco a mantenir el poder fins a la mort.¹²⁸

A més, cal destacar que hi ha autors com Alonso que creuen que, pel cas concret de la Guerra Civil espanyola, la guerra feixista només es produiria durant la Campanya del Sud, en els primers mesos de guerra, fins que fracassen els *nacionals* en la presa de Madrid.¹²⁹ La resta de la guerra l'engloba en els preceptes de guerra total, però també amb especificitats en el procés de conquesta o de purificació nacional de fer la guerra que altres estats no tenien. Un clar exemple d'això és la violència que apliquen els rebels en els territoris conquerits. Com hem vist, a mesura que s'endinsaven en territori més hostil les seves polítiques d'ocupació canviaven per no empitjorar la situació i la ja dolenta opinió pública.

En definitiva, per alguns autors la guerra feixista durant la Guerra Civil espanyola es produeix durant un període de temps més gran que el que creuen altres historiadors. En qualsevol cas, el fenomen de la guerra feixista em fa preguntar si en un altre context internacional la Guerra Civil s'hagués produït. Probablement no tots els que estaven en contra de la República eren feixistes, i fou el context de feixistització europeu i de contrarevolució, juntament amb la idea de guerra com a motor de canvi i d'inclusió de nous ideals, que va portar a originar una guerra per revertir la situació. Això podria ser així perquè en aquell context es veia com l'única via possible pels que no estaven d'acord amb la República i els seus ideals. En qualsevol cas, la guerra feixista va ser un fenomen que va afectar la Guerra Civil espanyola, sigui amb més o menys mesura i de forma intencionada o no, fent que s'inculquessin uns nous ideals a la població que probablement mai haguessin assumit de no ser per la guerra.

¹²⁷ WINCHESTER, 2021, pp.349-350

¹²⁸ WINCHESTER, 2021, pp.370-371.

¹²⁹ ALONSO, 2019, pp.46.

5. Conclusions

Els conflictes bèl·lics han estat esdeveniments extensament estudiats per molts historiadors i des de moltes perspectives historiogràfiques, com ho hem pogut veure en els primers apartats d'aquest treball. Però en la majoria d'aquests estudis i investigacions hem vist també com els principals protagonistes dels conflictes bèl·lics: els soldats, havien estat obviats pels historiadors i investigadors. Dit d'aquesta manera, sembla increïble que fins la primera dècada del segle XXI no hagi arribat, gràcies a la introducció de perspectives més socials i culturals, la idea que els soldats tenen la seva importància i que, a partir del seu estudi, es poden arribar a comprendre millor els conflictes bèl·lics.

Pel cas espanyol, la introducció de la Història de la guerra i l'arribada d'aquesta visió social i cultural dels conflictes durant la primera dècada del segle present va ser feta, en gran part, gràcies a la introducció dels estudis de l'experiència de guerra. En el cas concret de la Guerra Civil espanyola, a partir dels primers estudis de James Matthews o Núñez Seixas s'ha anat estenent, sobretot durant la segona dècada del segle XXI, a molts més autors. Hem pogut comprovar com la producció d'estudis sobre l'experiència de guerra ha augmentat considerablement gràcies, en part, al fet que els joves historiadors estan apostant per estudiar els conflictes bèl·lics que situen el soldat com agent protagonista. Per tant, podríem aventurar-nos a dir que, si bé altres corrents historiogràfiques continuen produint obres sobre la Guerra Civil (per exemple les síntesis que hem vist de Moradiellos o Casanova), l'experiència de guerra s'està guanyant un lloc com a metodologia i marc d'anàlisi en la historiografia sobre la Guerra Civil espanyola.

Els historiadors que han ajudat a què això estigui passant ja els hem esmentat prou en aquest treball, però no està de menys fer-ho per última vegada. James Matthews, Miguel Alonso, Javier Rodrigo, Claudio Hernández, Pedro Corral, Francisco José Leira, Àngel Alcalde, David Alegre o Xosé Manoel Nuñez Seixas són alguns dels més importants. Gràcies a la seva feina, els estudis sobre l'experiència de guerra han arribat al punt que estan avui. De ben segur que en aquest treball hem deixat de banda altres historiadors que han fet grans aportacions des de la perspectiva de l'experiència de guerra, però l'espai i el temps han fet que s'hagués d'acotar als que s'han considerat de més rellevància. Això no obstant, per a David Alegre o Miguel Alonso, aquest punt encara sembla insuficient. Alegre critica la falta d'interpretació i la manca d'instruments d'anàlisi clars en els

estudis, sense emprar una anàlisi comparada amb els contextos internacionals i que, tot i que els estudis de la guerra ho proporcionin, molts historiadors no els tenen en compte.¹³⁰

Alonso creu que hi ha una manca d'estudis sistemàtics degut a la tardana implementació de la renovació historiogràfica en l'estudi dels conflictes bèl·lics, i, sobretot, de les experiències dels soldats al front.

En aquest treball, però, hem pogut conèixer quines són les seves aportacions d'aquests autors renovadors i com encaixen en la historiografia que s'havia produït fins aleshores. Els estudis sobre l'experiència de guerra produeixen un canvi, un trencament amb les tradicions historiogràfiques anteriors en què eren primordials els grans personatges, les decisions militars i diplomàtiques o, en el cas d'estudis més socials, la vida a la rereguarda. A més, els estudis deixen enrere la simplificació dels conflictes bèl·lics i el reduccionisme a simples esdeveniments on les decisions que prenen els alts dirigents eren les que marcaven el canvi històric. Tot i haver analitzat els aspectes que conformen l'experiència de guerra per separat, hem pogut veure com no s'entenen relacionats entre ells. La història i, en aquest cas, els conflictes bèl·lics són molt més complexos del que molts estudis ens porten a pensar, i l'experiència de guerra ho demostra.

Si ens fixem en la violència al front, tots els autors la consideren definitiva en l'experiència que tindran els soldats, ja que va ser aplicada no només contra l'enemic sinó per mantenir la mobilització estable i fluida. Les polítiques d'ocupació que efectuen els soldats rebels no es poden entendre sense aquesta violència, que anava més enllà de la que els soldats efectuaven sobre la població, sinó que també era la que els soldats rebien, i feia que, en un context de guerra i de situació d'excepció i supervivència, poguessin arribar a efectuar accions i comportaments que en altres contextos mai haguessin fet.

Tot i així, hem vist també com aquests comportaments són molt heterogenis dins els contingents. Dins d'aquests, la mobilització forçosa de la població a partir de finals de l'any 1936 va provocar l'heterogeneïtat de pensaments, motivacions i sentiments, que va fer que es requerís la violència per a controlar tal diversitat i magnitud dels contingents. Alhora, la mobilització també va comportar usar altres estratègies com la propaganda per tal de crear nous adeptes a la causa en una societat en la qual, gràcies als estudis que s'han

¹³⁰ ALEGRE, 2018, pp.17.

fet sobre els primers voluntaris, queda clar que la majoria de ciutadans no volien un conflicte armat ni anar a la guerra. Això no obstant, la mobilització forçosa va fer que gairebé tres milions d'espanyols hi haguessin d'anar a lluitar, hi estiguessin d'acord o no, a favor d'uns, d'altres, o de ningú.

La propaganda no només serà clau en la mobilització dels contingents i el manteniment del seu nivell efectiu al front, sinó que també ho serà per introduir els ideals que cada bàndol defensava, i conformar un grup social fidel al projecte polític que es defensava, és a dir, el que es podria anomenar adoctrinament. Si bé és cert que ambdós bàndols destinen gran quantitat d'esforços en la propaganda, en l'*engagement* del soldat (i més tenint en compte l'alt percentatge de deserció que hi havia), per tal de tenir un contingent cohesionat i eficaç, molts dels nostres autors han posat en dubte que tant la propaganda com la violència al front hagin fet que els soldats interioritzin els ideals franquistes (i dic franquistes pel simple fet que fos el bàndol victoriós i supervivent) que el Nou Estat volia introduir en la societat.

Parlant d'aquesta interiorització de grup, pel que fa a la socialització, si bé és cert que la intencionalitat del bàndol rebel i posteriorment estat franquista hi va ser, la majoria dels nostres historiadors són reticents a pensar que tindria èxit, almenys al cent per cent. Molts soldats acaben interioritzant aquests ideals, però això no vol dir que un cop siguin introduïts en la societat i en diferents contextos i rols (pare, treballador, germà, amic, etc) arribessin a comportar-se i aplicar tals ideals. Això no vol dir tampoc que no hi haguessin certs grups de soldats que sí que ho apliquessin posteriorment a la societat, i ajudés en certa mesura a fer acceptar els ideals que el Nou Estat volia aplicar. És per això que la desmobilització dels combatents va ser cuidada des de la direcció del règim. En un context de pobresa i fam, tenir certs beneficis com trobar feina i poder tornar a construir la teva vida eren aspectes molt importants per una persona, i el fet que molts excombatents en poguessin gaudir faria que acceptessin les condicions que el règim imposava. Unes condicions a les quals ells ja hi estaven acostumats, i que durant la guerra havien compartit entre ells, a partir del que els historiadors anomenen llaços de camaraderia.

Aquestes conclusions em fan preguntar fins a quin punt la historiografia de la Guerra Civil tradicional que ha predominat fins fa pocs anys es va parar a pensar, per exemple, si tota la població espanyola era franquista durant el règim, o com a mínim si compartia

els ideals i si, en tot això, no és possible que la guerra i en concret la gran quantitat de combatents que hi van lluitar hi tinguessin alguna cosa a veure. Els historiadors de la guerra ens han ensenyat que bona part dels canvis polítics i socials del moment van venir condicionats i originats per la guerra, a partir del context de terror, violència i càstig durant el conflicte, i de fam i pobresa després. Això faria que molts haguessin d'acceptar la societat derivada de la guerra sense necessàriament estar-hi d'acord. Tots els elements que hem analitzat individualment conformen una experiència traumàtica, que és la guerra, i que demostra que pot modificar societats senceres i, sens dubte, pot ser un motor de canvi tant a nivell social com polític, econòmic i cultural.

Després de la lectura de tants estudis sobre l'experiència de guerra, també m'agradaria escriure un paràgraf amb algunes crítiques constructives a les quals he arribat. Essent conscient que una necessitat bàsica és que més historiadors i investigadors produeixin treballs des d'aquesta perspectiva, considero que hi ha una manca d'estudis sobre el bàndol republicà. Com a mínim, la quantitat de treballs és menor, encara que no per això els pocs que hi ha hagin de ser insuficients. És cert que el bàndol rebel té l'incentiu de la ideologització i socialització que produeix guanyar la guerra, però tampoc són baladí les experiències que viuen els republicans, els quals molts marxen, però molts altres són també reinserits a la societat espanyola. També considero que hi ha alguns aspectes o grups socials que estan poc estudiats, com per exemple els desertors o els declarats incapacitats, que podrien aportar molta informació sobre les estratègies de reclutament i la mobilització.

En definitiva, en aquests darrers paràgrafs, a banda d'exposar les principals conclusions a les quals han arribat els nostres historiadors, he volgut reafirmar com la història s'ha d'estudiar des d'anàlisis complexes i relacionals, i no es pot entendre un conflicte bèl·lic simplement centrant-se en la política, la diplomàtica o els grans personatges que hi intervenen, de la mateixa manera que aquests tres aspectes no es poden entendre uns separats dels altres. En el nostre cas, no podem entendre la violència aplicada al front sense un context de guerra total on es necessita la mobilització massiva de contingents, en un context en el que es lluitava per imposar una idea de nació, una identitat nacional i un projecte polític i social determinat. En el cas del bàndol rebel, també ho hem d'entendre en el seu intent d'implementar els seus ideals de masculinitat castrense, violència i militarització relacionat amb el context de feixistització europeu i

internacional. Per tant, més enllà de conèixer quines són les noves tesis sobre diferents aspectes i esdeveniments de la Guerra Civil espanyola, el treball també ha complert un altre dels objectius proposats: mostrar la importància d'entendre la història a partir de la complexitat que té, i de la premissa que no existeixen ni blancs ni negres, o en el cas concret del nostre conflicte bèl·lic, els dos bàndols que en l'imaginari popular s'han creat, i que avui en dia encara són un punt de conflicte en la nostra societat.

Així doncs, aquest treball serveix per observar com els estudis de l'experiència de guerra han aportat moltíssim en la renovació historiogràfica a Espanya sobre la Guerra Civil, ja no des del punt de vista de la historiografia militar, sinó de la historiografia en general. Perquè tot i néixer dins d'aquesta subdisciplina, hem pogut veure com les investigacions i els estudis ens aporten nous coneixements que superen les fronteres de la història militar. La guerra modifica experiències i, per tant, és un motor de canvi històric. Estudiar-la des del punt de vista del soldat no només ens aporta informació militar, sinó sobre qualsevol aspecte de la societat, ja que si la societat canvia ho fa perquè els qui la conformen canvien. Per tant, crec fermament que tot i les reivindicacions dels actuals historiadors de la guerra sobre la falta de consideració i d'investigacions des d'aquestes perspectives, els estudis sobre l'experiència de guerra i la Història de la guerra han arribat per quedar-se i per a convertir-se en un corrent historiogràfic a seguir.

6. Bibliografía

ALCALDE, Á. (2014). *Los excombatientes franquistas: la cultura de guerra del fascismo español y la Delegación Nacional de Excombatientes (1936-1965)*. Prensas Universitarias de Zaragoza.

ALCALDE, Á. (2017). Cultura de guerra y apoyos sociales al franquismo. *Letra internacional*, (124), pp.36-46.

ALCALDE, Á. (2021). La desmovilización de los veteranos de guerra franquistas y republicanos 1939-1944: ¿una gran divergencia?. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (295-319). Alianza Editorial.

ALEGRE, D. (2017). *Experiencia de guerra y colaboracionismo político-militar: Bélgica, Francia y España bajo el Nuevo Orden (1941-1945)* (Tesi doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya.

ALEGRE, D. (2018a). Nuevos y viejos campos para el estudio de la guerra a lo largo del siglo XX: Un motor de innovación historiográfica. *Hispania Nova*, (16), pp.164-196.

ALEGRE, D. (2018b). *La Batalla de Teruel: guerra total en España*. La Esfera de los Libros.

ALEGRE, D. i ALONSO, M. (2018). Ciclos bélicos largos, guerra total y violencia de masas. Dins David Alegre, Miguel Alonso i Javier Rodrigo (eds.). *Europa desgarrada. Guerra, ocupación y violencia, 1900-1950*. Prensas de la Universidad de Zaragoza.

ALONSO, M. (2016). Vencer y convencer. Una aproximación a la fascistización del combatiente sublevado y la construcción del consenso en la España franquista (1936-1939). Dins Francisco Cobo Romero, Claudio Hernández Burgos i Miguel Ángel del Arco Blanco (eds.). *Fascismo y modernisme: política y cultura en la Europa de entreguerras (1918-1945)*, (107-122). Editorial Comares.

ALONSO, M. (2018). Combatir, ocupar, fusilar. La evolución de la violencia bélica de los sublevados en la guerra civil española (1936-1939). Dins David Alegre, Miguel Alonso i Javier Rodrigo (coords.). *Europa desgarrada: guerra, ocupación y violencia, 1900-1950*, (195-244). Prensas de la Universidad de Zaragoza.

ALONSO, M. (2019). *El ejército sublevado en la Guerra Civil Española. Experiencia bélica, fascitización y violencia (1936-1939)* (Tesi doctoral). Universitat Autònoma de Barcelona, Catalunya.

ALONSO, M. (2020). La oferta del Nuevo Estado. Propaganda e ideologización del combatiente sublevado en la guerra civil española (1936-1939). *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, (44), pp.305-335.

ALPERT, M. (1997). *Aguas peligrosas. Nueva historia internacional de la guerra civil*. Akal.

ALPERT, M. (2007). *El Ejército Popular de la República, 1936-1939*. Crítica.

ALPERT, A. (2008). *La reforma militar de Azaña (1931-1933)*. Editorial Comares.

ALPERT, A. i MATTHEWS, J. (2021). “Sin otras armas que la barrera de sus pechos”: Las columnas armadas republicanas en la fase de milicias de la Guerra Civil española. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (39-63). Alianza Editorial.

ARÓSTEGUI, J. (1991). Sociedad y milicias en la guerra civil española, 1936-1939, una reflexión metodológica. Dins Santiago Castillo (coord.). *Estudios de Historia de España: homenaje a Manuel Tuñón de Lara*. Universidad Internacional Menéndez Pelayo.

ARÓSTEGUI, J. (1996). *La guerra civil, 1936-1939. La ruptura democrática*. Historia 16 (Temas de Hoy).

ARTIAGA REGO, M.A. (2014). Movilización rebelde en el verano de 1936. Galicia, ¿una nueva Covadonga?. Dins Lourenzo Fernández Prieto i Maria Aurora Artiaga Rego (eds.), *Otras miradas sobre el golpe, guerra y dictadura: historia para un pasado incomodo* (111-149). Los Libros de la Catarata.

BARTOV, O. (2001). *The Eastern Front, 1941-1945, German Troops and the Barbarisation of Warfare*. Palgrave Macmillan.

BAXELL, R. (2004). *British Volunteers in the Spanish Civil War: The British Battalion in International Brigades, 1936-1939*. Routledge.

BEEVOR, A. (2005). *La guerra civil española*. Editorial Crítica.

BOUTHOU, G. (1951). *Traté de sociologie: Les guerres. Éléments de polémologie*. Payot.

BROUÉ, P. i TEMIME, É. (1974). *La revolución y la guerra en España*. FCE.

BROWNING, C. (1992). *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Harper Collins.

- CARR, R. (1986). *La tragedia española, la guerra civil en perspectiva*. Alianza Editorial.
- CASANOVA, J. (2014). *Historia de España (Vol. VIII): República y Guerra Civil*. Editorial Crítica.
- CORRAL, P. (2021a). Represión de desertores y prófugos. El único enemigo común. *La Aventura de la historia*, (269), pp.20-25.
- CORRAL, P. (2021b). Desertores y emboscados en la Guerra Civil Española: el hombre frente a la propaganda. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (119-141). Alianza Editorial.
- ESPINOSA MAESTRE, F. (2001). Justicia militar y represión fascista en Cádiz. *Historia 16*, (297), pp.74-101.
- ESPINOSA MAESTRE, F. (2003). *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*. Editorial Crítica.
- ESPINOSA MAESTRE, F. (2007). Sobre la represión en Extremadura y Andalucía: entre la historia y la propaganda. *Temas para el debate*, (147), pp.47-49.
- ESPINOSA MAESTRE, F. (2011). El increíble caso de las fosas de Valencia. *Pasajes: Revista de pensamiento contemporáneo*, (35), pp.115-121.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. i ARTIAGA REGO, A. (2018). Introducción. Soldados para el frente: más allá de los alféceres provisionales y los comisarios políticos. *Ayer*, 3(111), 13-21.
- GALLEGO, F. (2014). *El evangelio fascista: la formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*. Editorial Crítica.
- GERWARTH, R. (2017). *The Vanquished. Why the First World War failed to end*. Penguin Books.
- HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2012). *Las bases sociales de la dictadura y las actitudes ciudadanas durante el régimen de Franco. Granada (1936-1976)* (Tesi doctoral). Universidad de Granada, Andalucía.
- HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2013). *Franquismo a ras de suelo: zonas grises, apoyos sociales y actitudes durante la dictadura (1936-1976)*. Editorial Universidad de Granada.
- HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2016). De la cultura de guerra a la cultura de la victoria: los vencedores y la construcción de la dictadura franquista (1936-1951). *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, (15), pp.123-148.

- JACKSON, G. (1976). *La República española y la guerra civil*. Editorial Crítica.
- JACKSON, G. (1987). *Spanish Republic and the Civil War, 1931-1939*. Princeton University Press.
- JULIÁ, S. (1999). *Un siglo de España. Política y sociedad*, Marcial Pons.
- JULIÁ, S. (2004). *República y guerra civil*. Espasa Calpe.
- KEENE, J. (2007). *Fighting for Franco: International Volunteers in Nationalist Spain During the Spanish Civil War, 1936-39*. Continuum International Publishing.
- KRAMER, A. (2008). *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War*. OUP Oxford.
- KÜHNE, T. (2017). *The Rise and Fall of the Comradeship: Hitler's Soldiers, Male Bonding and Mass Violence in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- LEDESMA, J.L. (2003). *Los días de llamas de la revolución. Violencia y política en la retaguardia republicana de Zaragoza durante la guerra civil*. Institución Fernando el Católico.
- LEDESMA, J.L. (2011). La violencia contra el clero español (1936-1939): una interpretación histórica. *Razón y fe: revista hispanoamericana de cultura*, 263(1347), pp.45-60
- LEDESMA, J.L. (2019). Las violencias en la zona republicana y sus paradojas. Dins Alberto Reig Tapia i Josep Sánchez Cervelló (coords.) *La Guerra Civil española, 80 años después: un conflicto internacional y una fractura cultural*. Tecnos.
- LEIRA CASTIÑEIRA, F.J. (2013). Los “soldados de Franco”. Entre la movilización ciudadana y el reclutamiento militar obligatorio. Galicia, 1936-1939. *Revista Universitaria de Historia Militar*, 2(4), pp.16-42.
- LEIRA CASTIÑEIRA, F.J. (2019). *La socialización de los soldados del ejército sublevado (1936-1945). Su papel en la consolidación del Régimen franquista* (Tesi doctoral). Universidade de Santiago de Compostela, Galicia.
- LEIRA CASTIÑEIRA, F.J. (2020). *Soldados de Franco: Reclutamiento forzoso, experiencia de guerra y desmovilización militar*. Siglo XXI.
- LEIRA CASTIÑEIRA, F.J. i DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2018). Reclutados para ganar. Movilización y respuesta de “los soldados de Franco”. *Ayer*, 3(111), pp.79-107.

LOWE, K. (2016). *Continente Salvaje: Europa después de la Segunda Guerra Mundial*. Galaxia Gutenberg.

MALEFAKIS, E. (1996). *La guerra de España (1936-1939)*. Editorial Taurus.

MATTHEWS, J. (2006). Moral y motivación de los movilizados forzosos del Ejército Popular de la República en la Guerra Civil Española 1936-1939. *Studia històrica. Historia contemporánea*. (24), pp.81-105.

MATTHEWS, J. (2013). *Soldados a la fuerza. Reclutamiento obligatorio durante la guerra civil, 1936-1939*. Alianza Editorial.

MATTHEWS, J. (2018). Frentes porosos y lealtades fluidas: la movilidad de la tropa de leva entre los dos bandos durante la Guerra Civil Española. *Ayer*, 3(111), pp.53-77.

MATTHEWS, J. (2021a). *España en guerra. Sociedad, cultura y movilización bélica*. Alianza Editorial.

MATTHEWS, J. (2021b). Introducción: la movilización bélica de la sociedad española, 1936-1944. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (19-35). Alianza Editorial.

MATTHEWS, J. (2021c). Los soldados de a pie de las dos españas: el servicio militar obligatorio en la Guerra Civil española. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (93-117). Alianza Editorial.

MORADIELLOS, E. (2001). *El reñidero de Europa. Las dimensiones internacionales de la guerra civil española*. Península.

MORADIELLOS, E. (2016). *Historia mínima de la Guerra Civil española*. Turner.

NAVAJAS, C. (1992). *Ejército, estado y sociedad en España (1923-1930)*. Instituto de Estudios Riojanos,

NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006). *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*. Marcial Pons, Ediciones de Historia.

NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2016). *Camarada invierno: Experiencia i memoria de la División Azul (1941-1945)*. Editorial Crítica.

NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2021). La División Azul, (1941-1944): Una experiencia bélica transnacional. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (321-347). Alianza Editorial.

PAYNE, S.G. i TUSELL, J. (1996). *La guerra civil*. Temas de Hoy.

PENA RODRÍGUEZ, A. (2015). Salazar y los “viriatos”. Los combatientes portugueses en la Guerra Civil Española: prensa y propaganda. *Spagna contemporanea*, (47), pp.7-24.

PEÑALBA SOTORRÍO, M. (2021). Boinas rojas, camisas azules: las milicias “nacionales” en la Guerra Civil Española. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (65-89). Alianza Editorial.

PRESTON, P. (1987). *La destrucción de la democracia en España*. Alianza Editorial

PRESTON, P. (2006). *La guerra civil española*. Debate.

RODRIGO, J. (2005). *Cautivos: Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*. Editorial Crítica.

RODRIGO, J. (2006). Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco. *Hispania Nova*, (6).

RODRIGO, J. (2008). *Hasta la raíz: violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Alianza Editorial.

RODRIGO, J. (2016). *La guerra fascista. Italia en la Guerra Civil española, 1936-1939*. Alianza Editorial.

ROMER, F. (2012). *Kameraden: Die Wehrmacht von innen*. Piper.

RUIZ LLANO, G. (2016). *Álava, una provincia en pie de guerra. Voluntariado y movilización durante la Guerra Civil*. Ediciones Beta II Milenio.

SCHÜLER-SPRINGORUM, S. (2014). *La guerra como aventura. La Legión Cóndor en la Guerra Civil española 1936-1939*. Alianza Editorial.

SEIDMAN, M. (2003). *A ras de suelo: historia social de la República durante la Guerra Civil*. Alianza Editorial.

SHEFFIELD, G. (2010). *War Studies Reader: From the Seventeenth Century to the Present Day and Beyond*. Continuum International Publishing Group.

- THOMAS, H. (1976). *La guerra civil española*. Grijalbo.
- TUÑÓN DE LARA, M. (1981). *La crisis del Estado: Dictadura, República, Guerra (1923-1939)*. Istmo.
- UGARTE, J. (1988). Aproximación a una sociografía de los milicianos alaveses en el ejército de Franco. *Perspectiva Contemporánea*, 1(1), pp.51-78.
- UGARTE, J. (1998). *La nueva Covadonga insurgente: orígenes sociales y culturales de la sublevación de 1936 en Navarra y el País Vasco*. Biblioteca Nueva.
- VILAR, P. (1986). *La guerra civil española*. Editorial Crítica.
- VIÑAS, Á. (1973). *Los antecedentes de la intervención alemana en la Guerra Civil española: un estudio sobre economía y política en las relaciones hispano-alemanas* (Tesi doctoral). Universidad Complutense de Madrid, Comunitat de Madrid.
- VIÑAS, Á. (1979). *El oro de Moscú: alfa y omega de un mito franquista*. Grijalbo.
- VIÑAS, Á., VIÑUELA, J., EGUIDAZU, F., FERNANDEZ PULGAR, C & FLORENSA, S. (1979). *Política comercial exterior en España (1931-1975)*. Banco Exterior de España, Servicios de Estudios Económicos.
- VIÑAS, Á. (1983). El último oro de la República. *Historia 16*, (88), pp.11-24
- VIÑAS, Á. (1986). La internacionalización de la Guerra Civil de España. *Anuario del Instituto de Estudios Zamoranos Florián Ocampo*, (3), pp.615-631.
- VIÑAS, Á. (2001). *Franco, Hitler y el estallido de la guerra civil*. Alianza Editorial.
- VIÑAS, Á. (2009). La internacionalización de la Guerra Civil: el preludio de la mundial. Dins de E. FUENTES i F. COMÍN (coords.), *Economía y economistas espanyoles en la guerra civil*, Galaxia Gutenberg. Íd. (2006). *La soledad de la República*. Crítica.
- VIÑAS, Á. (2012a). Mitos sobre el oro de Moscú en la Guerra Civil y en el franquismo. *Despalabro: Ensayos de humanidades*, (6), pp.21-26.
- VIÑAS, Á. (2012b). *La República en guerra: contra Franco, Hitler, Mussolini y la hostilidad británica*. Editorial Crítica.
- VIÑAS, Á. (2013). L'Italia e la sommossa militare spagnola del 18 luglio 1936. *Nuova storia contemporanea*, 17(5), pp.45-90.

VIÑAS, Á. (2020). *El combate por la historia. La República, la Guerra Civil, el Franquismo. Pasado y Presente.*

WINCHESTER, I. (2021). “De niños a hombres”: masculinidad castrense y conducta sexual en el ejército de Franco, 1939-1944. Dins James Matthews (ed.), *España en guerra: sociedad, cultura y movilización bélica, 1936-1944*, (349-371). Alianza Editorial.